

Роман

Частина перша

I

Я вчитель молодших класів, сімейний. У мене дружина й син, і заробітку мого вистачає, щоб дотягти до кінця місяця. Ада, моя дружина, знай товче:

— Пустити мене на роботу.

Або ж:

— У Віджевано всі жінки працюють!

Вона бачить, як виснажує мене робота в школі та приватні уроки, і користується цим.

— Чому ти не дозволяєш мені піти працювати?

Я розумію — то була б істотна підмога родинному бюджету і мені самому. Проте думка, що моя дружина, дружина дрібного буржуа, влаштується на фабрику і стане звичайною робітницею, мені нестерпна.

— Твоє діло — дім, — відповідаю я.

Відверто кажучи, роботи в домі не багато. Нас тільки й того, що я, Ада і наш син Ріно.

— Індик напиндючений! — докоряє мені Ада.

Що я справді індик напиндючений, я переконався кілька днів тому.

Ріно мав іти до першого причастя. Конфірмація у Віджевано — подія неабияка. Вранці в день свята у соборі не проштовхнутися, і всі чепурно вбрані. Хіба я можу послати туди свою дитину в лахах?

І я заявив так:

— Ріно, причастишся наступного року!

Ріно згодився:

— Я так і скажу донові Лікодорі.

Вечір. Учні, яких я підтягував, щойно пішли. Повітря в кімнаті ще нагадує про них. На столі сохне свіжа чорнильна пляма.

На моєму столі таких плям багато. Я поглядаю на нього вдоволено: от помилуйтеся — працюю.

У моїй голові повно задач, граматичних аналізів, цифр і слів.

Мій робочий день закінчено, думаю я, і відчиняю вікно.

Чотири уроки зранку в школі, ще чотири приватних по обіді. Я повністю виклався, думаю я — як завжди в цю хвилину. Закінчивши працювати, я, мабуть, відчуваю те саме, що відчуває людина, яка щойно заплатила податок.

Звичка — друга натура. Так от, о цій годині я звик полежати на канапі й викурити одну, однісіньку за цілий день, сигарету.

Це вже майже ритуал, десять років повторюваний кожного робочого дня. Ада приносить мені чашку кави, і я смалю.

Я зручно влаштовуюсь на канапі. І в цю мить хтось стукає у двері. Де вже тут лежати, пити каву, пихкати димом. Мене охоплює дуже неприємне відчуття.

І ось уже навпроти мене сидить дон Лікодорі.

— Подумайте про свою відповідальність перед богом і перед Ріно,— каже він тихо, але твердо. Зміст цих слів суперечить його скрадливій манері розмовляти.

— Наступного року.

— Якщо хлопчик помре, він потрапить до пекла — ви це знаєте? — В його голосі чується метал.— Благодать, дарована йому при хрещенні, без причастя неповна — вам це відомо?

Священик дивиться на мене. Я опускаю очі й дивлюсь на його черевики.

— Чому ви не пускаєте хлопця до першого причастя?

— Тому, що я... державний службовець,— белькочу я.

— Ісус дивиться на одіння душі, а не тіла.— Голос його звучить гугняво, повчально.

— Наступного року,— бездумно повторюю я.

— Подумайте. Ще є час! — каже дон Лікодорі.

Настала п'ятниця. Мені цей день ненависний — точніше, я ненавиджу вечір п'ятниці. Щовечора я зазираю до кафе пограти в скопу¹ з приятелями. А в п'ятницю — зась: Ада ходить у кіно і я разом з нею.

Я дивився на екран, а думав про гру. Фільм був про одну провінціалочку, що тікає до Парижа і стає там коханкою великих цабе. Час від часу Ада з викликом поглядала на мене. Чоловік героїні був скромний службовець, обстановка, в якій розігрувалися провінційні сцени, дуже нагадувала Віджевано. Містечковий майдан, люди на вулицях, де всі знають одне одного, сонні фізіономії провінційних дрібних буржуа, позначені виразом тупої пихи й байдужості до всього, — усе це впадало мені в очі щодня. Тим службовцем міг бути і я. Я почав жадібно стежити за фільмом, немов показували детектив. Я бачив на екрані свої вади, свої звички, свій бруд. І відкривав для себе зачаєні амбіції Ади.

Я відчував на собі її палючий погляд, хоч у залі було зовсім темно.

«Це ти!» — промовляли її очі.

«А це — ти», — відповідав мій погляд.

На третій частині я не витримав:

— Ходімо, — сказав я їй.

— Ні! — відрубала Ада.

Чим фільм завершиться, я знав наперед. Жінка стрибає в гречку, а чоловік так і лишається рабом своїх провінційних звичок.

Мені здавалося, я дістав застереження.

«Це фільм — віщий», — сказав мені внутрішній голос.

Я глянув на Аду, і її, тепер уже цілком безвиразне, обличчя, не погане й не гарне, заспокоїло мене.

«Треба боротися зі своїми поганими звичками», — подумав я, виходячи з кінотеатру.

Додому Аді заманулося йти через майдан.

— Раніше ми ходили вуличкою, — сказав я.

— Підемо майданом, — рішуче заявила вона.

Наш майдан о цій порі дуже скидався на майдан, показаний у кіно. Не архітектурою, а атмосферою. У кафе «Товариство» кілька дрібних фабрикантів вдоволено й блаженно порозвалювалися в кріслах. За найближчим столиком сидів промисловець із робітником-лакузою. Обидва втішалися цією компанією: хазяїн був радий виставити напоказ свою приязнь до робітників; робітник теж радів, немов грівся у промінні слави та багатства того, хто сидів поруч із ним. Ада показала мені на якогось чоловіка, що саме зайшов до кафе.

— Отой-он недавно відкрив взуттєву фабрику. Він на рік молодший за тебе, — сказала вона з якимсь натяком у голосі. — Він почав як простий робітник, — провадила вона. — А ось тепер спробував щастя і загрибає за рік двадцять мільйонів лір!

— З якого це дива він розповів тобі, скільки в нього грошей? — процідив я крізь зуби.

Вона самовдоволено всміхнулася:

— Я прочитала про це у «Віснику Віджевано»: «Прибутки Ваноні»!

Ми пройшли трохи далі, і вона кивнула ще на одного:

— А он того бачиш? Він на рік старший від тебе, а вже має дві взуттєві фабрики. Роз'їжджає на «альфі-ромео».

Ми сіли в барі «Королівські напої». Поруч з нами журналіст Паллавічіно з «Вісника» просторікував перед гуртком робітників.

— Цей майдан руйнується! — кричав він. — А я ж казав мерові, а я ж йому втовкмачував: чотири малярі вибілили б його, як лялечку. Ось накатаю статейку — буде він знати!

¹ Скопа — картярська гра.

— Він на шість років за тебе молодший, а загібає двісті тисяч у місяць,— повідомила Ада.

Коли ми пили каву, під'їхала несерійка — машина, зроблена на замовлення. З неї вийшов комерсант із дружиною. Обоє гладкі, з драглистими тілесами. На жінці було, мабуть, кілограмів з дванадцять золот в браслетах, каблучках, ланцюжках та брошках. На ньому — не менше як кілограмів шість.

— Ще торік він був робітником, — сказала Ада. — А вона — прибиральницею, — додала вона голосно і в'їдливо.

— Тихше, бо почують! — пробурмотів я.

Парочка була вже позаду нас.

— А тепер вони приїзять на майдан у несерійці, щоб похизуватися. Начебто тільки вони мають таку машину! — крикнула Ада.

Ті двоє пішли собі. Відчинили дверцята своєї машини, кожне поставило всередину ліву ногу, сіло, поставило туди праву, зачинило дверцята, і машина поїхала.

— Не розходься,— сказав я Аді.

Журналіст Паллавічіно усе ще плескав язиком.

— А я кажу вам, що Віджевано варте сотні Парижів. Що є такого в Парижі, чого нема у Віджевано? В Парижі є площа Пігаль, у Віджевано ми маємо площу Дукаль; у Парижі — Сена, у Віджевано — Тісін; у Парижі Ейфелева вежа, а в нас — Брамантова.

Дзвін на вежі вибив північ. Кольорова неоновіа вивіска бару мерехтіла у вогкому повітрі.

— Ходім додому! — сказав я.

Ада рвучко підвелася.

— Справжня діра! — процїдила вона крізь зуби. — Ходїмо, звідси однаково нікуди не дїнешся.

Ми йшли повз зачинені двері й вікна. З-поза мурів було чути, як гупають молоти і двигтять фабричні механізми.

— А ми йдемо спати! — кинула Ада.

Голос її прозвучав ущипливо. Я промовчав, знаючи, що досить одного мого слова — і мені буде непереливки.

— І ніколи нам не мати ні своєї машини, ні будинку...

— Хлїб у нас є, — обурено заперечив я.

Вона посміхнулася своєю поблажливою посмішкою.

— Перед нашим весїллям подруги мені заздрили: Ада виходить заміж за вчителя! Тепер вони жаліють мене. Бідолашна Ада! Вийшла заміж за вбогого вчителя!

Я подивився на місяць, що розливав золоту повінь, зависши в небі у вінці зеленого ореолу.

— Настройся на ліричний лад, — сказав я. — Уяви собі, що люди в домах чують зараз наші кроки і думають: закохана парочка!

— От сновида пришелепуватий! — буркнула Ада.

У спальні вона затрималася перед дзеркалом.

— Тобі не здається, що в мені щось є від Інґрїд Бергман?

— Якась схожість є, — відповів я.

Вона всміхнулася, потім споважніла, потім прибрала драматичного вигляду.

— Ну що ти там робиш? — спитав я, а сам подумав: тепер вона не заспокоїться, поки не покаже мені всіх, хто в моєму віці має власну фабрику.

Ада глипнула на мене з ненавстю. Вона вже роздяглася, залишившись у спідній білизні. Трикотажна майка, латана-перелатана, один рукав червоний, другий — синій, іще й доточений. Мої труси, перешиті на неї.

— Уяви собі, що буде, коли мені раптом стане погано на вулиці! — сказала вона з нервовим смїшком. — Або якщо комусь із нас доведеться лягти в лікарню!

Ада заходила туди-сюди по кімнаті.

— Вже два місяці, як я не приймала ванни, — сказала вона з гирким сарказмом.

Я знизав плечима.

— От хай би я зомліла на вулиці. Тоді усі побачили б, який бруд у домі вчителя Момбеллі.

— Можна бути бідним і охайним, — відповів я.

Вона засміялася:

— Який же ти мудрий, мій учителюньчику! «Можна бути бідним і охайним!»! — перекривила вона мене.

Потім із шухляди з'явилася її спідня білизна. Все подерте, погане — саме лахміття.

— В мене ще гірша, — пробурмотів я.

Тут вона вилаялася найгіршими словами, які тільки знала,

Я мовчав. Вона почала кричати й кидати в мене білизну.

— Диви, яка я нечупара! На, ось тобі, на! — приказувала вона. — На, на!..

III

Сьогодні вранці у Ріно був сильний жар. Термометр показував майже сорок. Його розпашіле хворе личко, блискучі очі переслідували мене, поки я пив каву в барі.

— Ти не можеш що-небудь сказати мені про морський бірил? — запитав колега Аміконі.

Із портфеля він дістав роботи школярів. Узяв одну й прочитав:

«...я грався у піску з морським бірилом... Якщо морський бірил занурюється в пісок, тоді кажуть: він у піску. А якщо не провалюється, тоді кажуть: він на піску...»

— Я не розуміюся на морських бірилах, — відповів я.

— А що скаже директор? Він мастак робити мені зауваження...

Я провів рукою по очах, проганяючи образ хворого Ріно.

Ми пішли до школи. З нами був і колега Філіппі.

— Що там у тебе скоїлося? — запитав Філіппі.— Сім'я? Так от. Ти утримуєш сім'ю, а я утримую малолітражку. Бачиш цю сорочку? Десять тисяч лір¹ коштує. Бачиш ці черевики? Десять тисяч лір. Бачиш цю краватку? Три тисячі...

Я знайшов учительку Ріно, щоб пояснити причину його відсутності. Стара вчителька подивилась на мене майже з переляком:

— Вже сорок років я працюю педагогом, сорок років життя присвятила справі виховання. У мене найвища атестація в сорок балів, підтверджена дванадцятьма директорами. Перед виходом на пенсію в мене одне бажання: щоб один із моїх учнів став священнослужителем. Хочу побачити квітку з моєї оранжереї в духовній школі. Мені здавалося, твій Ріно зможе дати мені таку втіху...— Вона глянула на мене, насупивши брови.— Я з тобою на ти, адже ти міг би бути одним з моїх учнів, і я тобі скажу так: бійся божого прокляття, що зависло над твоїм сином! Ріно захворів, так? Це знамення з неба! Тебе попереджено.

До релігії я завжди був байдужий. Хоча за звичкою і ходив на свята до церкви.

Стоячи посеред класу й чекаючи на своїх учнів, я думав про благодать. Про дона Лікодорі. Про пекло.

У мене з голови не виходив Данте: пекло, позбавлені благодаті діти.

Проте жахали мене не так мелодраматичні слова старої вчительки, як спокійне застереження дона Лікодорі.

— Ти слухав сьогодні радіо? — запитав Аміконі.

— Ні.

¹ Філіппі нарікає на те, що одяг на ньому дуже дешевий. Внаслідок постійної інфляції італійська ліра надзвичайно знецінена.

Тоді Аміконі розповів мені історію, яку розповідав учора, позавчора, торік, два роки тому, три роки тому. Я розумів, що розповідає він її не мені, а самому собі.

— Десята комісія міністерства освіти,— почав він,— розробляє такий законопроект: усі вчителі молодших класів, які мають стаж роботи сорок два роки і найвищу атестацію, а також три роки стажу в зоні воєнних дій, отримуватимуть пенсію за найвищим коефіцієнтом групи А, сьомої категорії. Я чекаю, коли приймуть цей закон, і тоді зразу піду...

Вже три роки, як Аміконі має бути на пенсії, але не йде, чекаючи цього закону.

Я покинув Аміконі й підійшов до колеги Пескетті, який вивчав спортивну газету.

— Чув? — запитав він.

— Що там?

— Один австралієць пробіг сотку за десять шістнадцять! Феномен! Він показав мені фотографію феномена.

— А один канадець пробіг двісті за двадцять тридцять п'ять...

Пролунав дзвоник — почалися уроки.

Я залишив Ріно з температурою майже сорок, а що з ним тепер?

Я сидів за кафедрою, а діти тим часом зняли страшенний галас.

Ось тоді мені й привиділася вчителька Ріно. Вона простягала до мене свої кощаві руки. «Це рука божа!» — промовила вона з переляканим виразом.

— Тихо! — закричав я до класу. Перші, хто трапив мені під руку, заробили потиличників, і відразу ж запала мертва тиша.

— Руки на стіл! — знов гукнув я.

Я перевіряв нігті у кожного учня. Один з них пахтів парфумами, але я не міг зігнати злість на цьому синові промисловця. У найгіршого учня класу руки були брудні.

— Ох ти ж погань! — закричав я.— Ану подивимося, що там у нього під сподом!

Хлопчина зняв куртку, і на світ з'явилася брудна, латана, смердюча майка.

— Тю, тю! — загорлали діти.

— Гарний, гарний, що й казати.

Тут я подивився в очі хлопцеві й затнувся. Очі в нього блищали, погляд був напружений.

Мені хотілося заспокоїтись і подумати про Ріно.

— Зошит у клітинку! Написати десятки від одного до тисячі! — звелів я.

Учні писали, а я крадькома поглядав на учня у брудній майці.

Він посміхався до мене з виразом майже поблажливим.

«Принижує той, хто сам принижений»,— подумав я, згадуючи про дім.

Там уже, мабуть, прийшов лікар. Він побачить ковдру та простирадла Ріно, антресолі, де він спить... Я ходив по класу, від кафедри до стіни, потім знову до кафедри. «Я влаштую так, щоб він пішов до причастя»,— думав я, відчуваючи докори сумління.

Я не міг дочекатися, коли зможу повернутись додому, й раз у раз позирав на годинника. Працювати залишалося ще три години. Цілих сто вісімдесят хвилин.

Двоє учнів зарепетували. Один мало не штрикнув пером у око другому. Не стримавшись, я вдарив одного з них навідліг у обличчя. Ляпас дістався потерпілому.

Минуло ще тридцять хвилин, і я вирішив піти до директора й відпроситися на півгодинки додому. Тут у двері постукали. Це завітав сам директор.

— Що ви зараз робите? — запитав він учнів,

— Пишемо десятки від одного до тисячі! — відповів найкращий учень класу.

— У мене син хворий, можна на півгодинки піти додому? — запитав я.

Директор похитав головою.

— Я хочу розповісти вам про один випадок, синьйоре Момбеллі. Коли самі ми були ще вчителем, трапилося так, що наш батько був при смерті. Ми пішли до школи і забули, що наш батько при смерті. Як ви думаєте, чому? Тому, синьйоре вчителю, що особисті турботи слід залишати за порогом класу! Подумайте, синьйоре Момбеллі, про місіонерів, усвідомте собі, що наша справа — теж місія. Дайте-но подивитися на ваш журнал, синьйоре вчителю.

Він погортав журнал і схопився за голову.

— Синьйоре вчителю, звертайте увагу на каліграфію. «Ел» у вас виходить як паличка, «еф» — якась розкаряка, а «де» можна переплутати з «те»... Ну що це таке! Немає жодної літери, щоб її було гарно написано, синьйоре вчителю! Але ж, синьйоре вчителю, журнал — це офіційний документ.

Я втупився поглядом у черевика директора.

— Мені прикро, синьйоре вчителю, робити вам зауваження. О! З якою радістю ми сказали б вам: «Молодець, молодець!» Одначе... Синьйоре вчителю Момбеллі, забудьте про нашу присутність. Ви повинні бачити в нас не начальника, а колегу. Ми — колеги на ниві освіти. Якщо у вас якісь труднощі з навчальним процесом, якщо вас не слухається якийсь учень, скажіть нам, спитайте в нас поради. Ви ж знаєте, синьйоре вчителю, що ми вперше взяли участь у конкурсі на посаду директора, коли нам було тільки двадцять п'ять років. До участі в ньому записалося тридцять тисяч. Потім, після усного іспиту, нас залишилося триста. А перемогли трое. Ми були третім, але після двох нагороджених золотими медалями ветеранів війни. Адже ви знаєте, що одна золота медаль варта п'ятдесяти балів.

Він подивився на мене і вдоволено потер руки.

Я знаю, що прикидатися не вмю. Що мої очі видають глуху лють, яку я відчуваю, коли хтось вихваляється переді мною. Тоді я намагаюсь уявити собі, як ця людина має ноги або сидить у клозеті, або лякається злого собаки, і в такий спосіб заспокоююся.

— Яка тема сьогоднішнього уроку, синьйоре вчителю Момбеллі?

— Тема уроку... Христофор Колумб!

Я звелів учням розгорнути підручники і почав пояснювати.

— Але ж це по-академічному! Геть академізм! — вигукнув директор.— Школа має бути активна! Не відірвана від життя! Зробимо з уроку виставу, синьйоре вчителю, виставу! Діти, встати... Ви — матроси! А ти будеш Христофор Колумб,— сказав він одному хлопчикові,— а ваш синьйор учитель — матрос-спостерігач... Синьйоре вчителю, ідіть до вікна... Бінокль у вас є?

— Звідки ж він у мене?

— Дарма! Розвиток індивідуальний повторює загальний розвиток виду. У дитини досить фантазії, щоб перетворити на бінокль окуляри!

— Отже, бінокль — це мої окуляри?

— Так точно.

Тут на малолітнього Христофора Колумба накинувся весь клас.

— Нам остогидло пливти й пливти! — кричав один.

— Додому! Додому! — репетував другий.

— Спокійно, команда! Спокійно! — волав Колумб.

— Я покинув дружину й дітей. Де мої діти?

— Спокійно, команда, спокійно!

— Пливти в Америку цим шляхом нема дурних!

— У Індію! — поправив директор.

— Спокійно, команда, спокійно!

— Нас мучить спрага!

- Ми голодні!
- В кайдани Колумба, в кайдани!
- Спокійно, команда, спокійно!
- Вже три роки ти нам торочиш своє: «Спокійно, команда, спокійно!»
- Чотири місяці! — поправив директор.
- Вже чотири місяці ти нам торочиш своє: «Спокійно, команда, спокійно!»

Директор кидався то до того, то до того школяра, наказуючи вигукувати назви каравел.

- Нам на «Пінті» непереливки!
- Ми на «Санта Марії» от-от протягнемо ноги!
- Нам на «Нінї» вже несила!
- Спокійно, команда, спокійно!
- Смерть Колумбу! Смерть Колумбу! Смерть!
- Спокійно, команда, спокійно!

Директор підбіг до одного з учнів.

- Розкажи Колумбові про твоє місто!
- Я турінець. Місто Турін розташоване в самому центрі П'ємонту й налічує шістсот тисяч жителів. Там протікає річка По, що починається з Монвізо. Вона має притоки справа і зліва, впадаючи в Адріатику, розгалужується широкою дельтою.

Директор подав мені знак кричати.

- Земля! Земля! — заволав я щосили.
- Невже справді? — гукнув Колумб.
- Земля! Земля! — повторив я.
- Земля! Земля! Земля!
- Слава Колумбові! — зарепетував директор.
- Слава Колумбові! — підхопили матроси.
- А тепер, — сказав директор, — трохи відпочиньмо від того, що в педагогіці ми називаємо індивідуалізованим колективізмом. Діти! А правда, вам подобаються макарони Барілла?

Діти тільки презирнулися між собою.

- Так от, виходить суперечність. З макаронами Барілла завжди свято, а на свято школа закрита... А хто мені назве тварину, яка взимку впадає в сплячку? — поставив він наступне запитання. — Ваш учитель уже пояснював вам, які тварини впадають у сплячку?

Тут він глянув на мене.

- Ви вже подавали цей матеріал?
- Ні... Я дійшов тільки до собаки! — відповів я.
- Синьйоре вчителю, підтягніться, — шепнув мені директор. — Гарзд! Переходимо до закону божого. Ось ти, скажи, коли сталося перше чудо Христа?

— Весілля в Кані Галілейській, — відповів хлопчина.

— Ні.

Запала тиша. Школярі здивовано дивились на мене.

- Нам так казав учитель, — повідомив найкращий учень у класі.
- Весілля в Кані Галілейській не було чудом Христа, — промовив директор.

Тут озвався найгірший учень у класі:

- Перше чудо Христа сталося на весіллі в Кані Галілейській!
- Молодець! — похвалив директор. — На весіллі, а не весілля! Батько цього хлопчика не на вітер кинув своє сім'я. Воно вродить йому сторицею.

Директор звелів найгіршому учневі показати зошити і зразу переміняв свою думку.

- Святий боже! В тебе каліграфія, як у твого вчителя. Хіба можна робити такі розчерки? І над жодною «і» нема крапки... Синьйоре вчителю, на крапки зважайте!

— Гарзд, зважатиму на крапки на «і», — відповів я.

— Над «і», синьйоре вчителю, над «і»,— виправив він.

Коли директор вийшов із класу, до кінця уроків залишилася година.

— Гайда надвір,— сказав я.

У дворі, поки діти гралися, я думав про дім.

— Синьйоре вчителю, пограйте з ними в перекидного м'яча,— сказав директор.

— А як це — грати в перекидного м'яча?

— Синьйоре вчителю! Не знати, що таке гра у перекидний м'яч? І ви вибили собі четверту надбавку коефіцієнту двісті сімдесят один?.. Підійть до бібліотеки, почитайте книжку про ігри.

Він узяв м'яча і кинув учневі, який тут же повернув м'яч назад.

— Ось, синьйоре вчителю, що таке гра в перекидного м'яча,— сказав директор.

М'ячику, м'ячику,
Де ти літав?
Був у бабусі!
Що там дістав?

Гарного півника!
Дай подивитись!
Ось він, тримай!

— Ви бачили, синьйоре вчителю, що таке перекидний м'яч?.. Ну ж бо, синьйоре вчителю, пограйте з ними в цю гру!

Коли я повернувся додому, Ріно любісінько собі грався, температура в нього вже була нормальна.

IV

Вже три дні я умовляю Аду не йти працювати на фабрику.

— Приходять, щоб ми заплатили за газ, а я зачинаюся в домі і вдаю, ніби мене нема. Приходять брати плату за електрику, і я ламаю ту саму комедію! Тут був лікар і бачив те, чого не сховаєш.

Уночі, коли годинник вибив третю, я збудив її. Вона поступилася, напівсонна.

— Ти мною гидуєш?

— Чому це я тобою гидую?

— Ти це зробив, щоб мене принизити.

— Адо, гордість — це як оболонка, що прикриває наш внутрішній бруд. Якщо ти здереш із мене цю оболонку, бруд розіллється. Адо, працювати ти не повинна!

— Праця облагороджує,— відповіла вона в ніс, щоб перекривити мене.

— Адо, ми ж досі перебивалися. Не принижуй мене. Моя дружина — на фабриці! Ні, Адо, ні! Ти обіцяєш мені, що не підеш туди?

— Ні!

— Обіцяй мені, Адо!

— Можу й пообіцяти, як тобі так хочеться. Але ти пожалкуєш!

Ця розмова сталася в ніч із першого на друге. Її обіцянка мене заспокоїла, однак стурбувала погроза.

У школі мене чекав промисловець, батько школяра, напахченого парфумами.

— Синьйоре вчителю! Ваша жінка приходила, попросила в мене п'ятдесят тисяч лір. Я їй дав. Мені все зрозуміло. Носій і той заробляє більше, ніж ви. Але, синьйоре вчителю, не ставте четвірок¹ моїй дитині, а то я про все розповім директорові.

Моя дружина випросила у нього п'ятдесят тисяч лір! Мені здалося, ніби двадцять, сто рук, здирають із мене шкіру, оголяючи весь мій бруд.

— Я про це не знав,— пробурмотів я.

— А я подумав, що то ви її послали, і дав їй грошей, синьйоре вчителю. Вважайте, я зробив вам подарунок на великдень, еге? Домовилися! Прощайте, синьйоре вчителю!

¹ Оцінки за десятиричною системою. Четвірка відповідає двійці за п'ятиричною.

У класі я викликав сина цього промисловця.

— Принеси мені зошити. Ось тут стояло чотири. Я перекреслюю чотири і ставлю десять... Ось тут п'ять... Закреслюю п'ять і ставлю десять. Домашнє завдання виконав?.. Дивитися все одно не буду: ставлю тобі десять. Скажеш про це батькові.

А ось і директор.

— Ми хочемо подивитися, чи виправили ви свій почерк у класному журналі.

Тут він побачив закреслену четвірку в учнівському зошиті і поставлену натомість десятку.

— Синьйоре вчителю Момбеллі, я дивуюсь, як вам пощастило вибити вищий ступінь коефіцієнту двісті сімдесят один! Я... ми приголомшені! Ви зовсім не знаєте, чого варта четвірка і чого десятка!..

— Синьйоре вчителю,— спитав перший учень класу,— що ми будемо робити?

— Писатимемо твір.

— Ми писали твір учора!

— І сьогодні писатимемо.— Я продиктував тему і сказав: — Раджу вам не поспішати! Напишіть п'ять-шість сторінок. І без хитрощів: щоб не починали кожне речення з нового рядка, літер щоб не розтягували! Дбайте про каліграфію!

До мене в клас зазирнув колега Аміконі:

— Директор пішов!

Ми стояли в коридорі. Я, Аміконі, колега Чіполлоне і колега Пальяні.

— Незабаром великдень,— сказав Пальяні.— Мої цілий ранок виспівували «Лети, голубко!»

Чіполлоне вже завівся:

— Як я вчора повечеряв! Які кльоцки! Ех, випити б оце кави з цикорієм! Цикорій так освіжає!

— Ця десята комісія, і чого вона так тягне з отим законом? — пробурмотів Аміконі. А тоді гукнув до педеля¹: — Піди передай дружині, щоб вона на перше зготувала макарони, але без сиру...

— Так я й побіг! — відповів педель. Він навіть очей не відвів від газети.

— Ну ти, позаштатний! — закричав Аміконі.— Може, написати тобі прохання на гербовому папері?

В кінці коридора з'явився директор. Що тут сталося! Колеги сипнули врозтіч. Аміконі, тікаючи, звихнув ногу.

— Ой-ой-ой! — залементував він.

— В чім річ, Аміконі? — запитав директор, підходячи.

— Та ось ішов до бібліотеки та й оступився, мало не полетів сторч-голов.— Аміконі прихилився до стіни і тримався рукою за одну ногу.

— Я волів би, щоб ви полетіли на небо! — сказав директор.

— Один учень спитав у мене, що таке діаспора! — промовив Аміконі.

Директор миттю споважнів.

— Він спитав це з хвилинної примхи чи з якоїсь внутрішньої потреби?

— З внутрішньої потреби,— відповів Аміконі, ставлячи ногу на підлогу.

— Діаспора...— пригадував директор.— Діаспора... щось пов'язане з євреями... і з насінням... Діаспора... Ох, ця пам'ять!.. Зараз подивимось у словнику...

Идучи до свого класу, я чув, як у Пальяні учні співали хором:

Лети, лети, голубко біла...

Ада на фабрику таки пішла.

¹ Педель — шкільний служник, наглядач.

— Я взяв удвічі більше приватних учнів,— сказав я їй.

— А я — вагітна,— відповіла вона.

— Що?

— Я чекаю дитини.

Нарешті до мене дійшло.

— Я довго тягнув лямку за трьох, потягну й за чотирьох!

Обличчя в Ади потемніло.

— Ти хочеш, щоб я годувала дитину на допомогу для багатодітних сімей?

— Адо, я гнутиму горба вдвічі тяжче, але не ходи!

— Фабрика — не дім розпусти! — заявила вона.

— Адо! Я стану нічним репетитором...

— І не проси. Думаєш, мені не краще сидіти вдома і корчити з себе синьйору? Хіба я йду туди розважатися? Але всякому терпцю приходить кінець!

Цей спалах приголомшив мене.

— Робітниця! — кинув я зневажливо.

Вона похнюпила голову.

— Робітниця! — повторив я з притиском.

— Звісно, мої приятельки на фабриці не працюють,— відповіла вона, цідячи кожне слово і свердлячи мене поглядом.— Але чоловіки в них ого-го! — І вона розвела руками.— Не те, що в мене, горопашної!

Тепер Ада встає на годину раніше, ніж я. Я чую, як вона йде з дому.

— Якщо ти поставиш на плиту каструлю, руки в тебе не відваляться,— каже вона мені щодня.

Отак і сталося, що я тепер господарюю на кухні.

— Не дивись так на мене,— мовить Ада,— в цьому нема нічого страшного.

Страшного в цьому, звичайно, нічого нема, проте мені здається, що така робота принижує мою гідність.

— Піди купи овочів,— каже вона мені.

І я задля святого спокою йду. Тепер це стає вже звичкою.

V

Сьогодні у нас педагогічна рада.

Колега Піскуані, голова профспілки Снузе, збирався до Рима для зустрічі з заступником міністра. Поряд з ним сидів колега Пальяні, голова осередку профспілки Сназе, випробуваний боєць.

— Слово надається синьйорові Піскуані, голові осередку Снузе,— промовив директор.

— Шановні колеги! Я їду до Рима. Там мене прийме заступник міністра освіти депутат Бадалоні. Я, вважайте, знайомий із депутатом, бо служив у армії з його двоюрідним братом. Я добре знаю, шановні колеги, як ви любите поговорити, проте зустрічатися з такою визначною особою доведеться мені. Торік я зустрічався...

Директор кахикнув.

— ...я зустрічався з головним інспектором провінції тричі. Із завідувачем відділу освіти п'ять разів... Дорогі колеги, я розповім, про що я говоритиму із шановним заступником міністра освіти. Вчителі молодших класів, від чийого імені я виступаю, висувають такі вимоги: по-перше, щоб їх приймали на штатну посаду з оплатою за коефіцієнтом двісті двадцять дев'ять, а не за коефіцієнтом двісті два; по-друге, щоб їм платили за коефіцієнтом двісті двадцять дев'ять не вісімнадцять, а тільки дев'ять років. Вони вимагають збільшити кількість ступенів оплати в межах цього коефіцієнту з чотирьох до двадцяти, з подвоєнням надвишки за вислугу років. І щоб платили за коефіцієнтом триста двадцять п'ять після дев'яти років служби, а не дев'ятнадцяти, як нині. Крім того, я вимагатиму, щоб пенсію призначали вже після десяти років

служби у випадку, коли вчитель матиме десять найвищих атестаційних балів.

Підвівся один колега.

— Нехай буде вісім найвищих і два відмінних!

— Прийнято, колего: вісім найвищих і два відмінних. Далі я вимагатиму, щоб на нас поширювалася чинність чотирнадцятої статті і щоб пільги на проїзд залізницею були збільшені на тридцять один відсоток... Крім того, я поставлю вимогу розглянути мій проект закону: вчителям молодших класів, які воювали в Африці з десятого червня сорокового року по двадцять сьоме вересня сорок третього, зменшити пенсійний стаж щонайменше на десять років.

— А як же я? Я воював у Росії! — вигукнув один колега.

— ...А крім того, вимагатиму від шановного депутата, щоб оклад учителів було підвищено на тридцять три й одну десяту відсотка в межах коефіцієнту двісті двадцять дев'ять і на сорок три й сімнадцять сотих для решти коефіцієнтів. Шановні колеги, запрошую вас записуватися до профспілки Снузе!

— Це підкуп! — зарепетував колега Пальяні.— Записуйтеся до профспілки Сназе.

— Слово надається синьйору Пальяні — представникові профспілки Сназе,— оголосив директор.

— Колеги! За кілька років ваш оклад подвоївся завдяки старанням профспілки Сназе. Колеги — батьки родин, через кілька місяців надвишки на утримання дружини й дітей збільшуються й становитимуть двісті лір на дружину і триста лір на кожну дитину. Це частковий успіх Сназе, бо ми вимагали надвишки на три тисячі лір. Чогось ми таки домоглися.

— Треба щоб десята комісія ухвалила законопроект!..— гукнув Аміконі.

— Снузе проти цього законопроекту,— закричав Піскуані,— а Сназе, навпаки, за.

Тут Аміконі вискочив на середину зали, вихопив профспілковий квиток і пошматував його.

— Я записуюся до Сназе!

— Пам'ятайте: Сназе виступає за встановлення найвищої межі для зарплатні державних службовців! — загорлав Пальяні.

— Авжеж! Але для того, щоб мати підвищення платні на три й дві десятих відсотка. А Снузе виступає за те, щоб цієї межі не встановлювали! Підвищення дістанемо тепер тільки ми. Хай живе Снузе!

— Хай живе Сназе і геть Снузе!

— Геть Сназе і хай живе Снузе!

— Колего Піскуані, довідайтеся, в якому стані справи із законопроектом. Загляньте до десятої комісії, підженіть їх! — кричав Аміконі.

Тут підвівся директор.

— Ми не матеріалісти. Обговоривши економічні питання, піднесімося на хвилинку духом. Поговорімо про наших учнів.

Підвелася вчителька.

— Синьйоре директоре, до нас прийшов батько одного учня просити, щоб його сина звільнили від уроку закону божого. У нас аж мурашки по спині забігали. Ми йому: «Подумайте гарненько». І от цей чоловік образив наше релігійне почуття, заявивши: «Я вже подумав». Ми знов його умовляти, а він...

— Ви порушуєте другу статтю конституції! — заволав колега Піскуані.— У нас же свобода віросповідання!

— Наш обов'язок — прищепити любов до бога! — кричала вчителька.— Якщо ви цього не прищеплюєте, міняйте своє ремесло... Даруйте, я хотіла сказати: покликання!

Директор щось черкнув у записнику й сказав:

— Муніципалітет виділив сто тисяч лір на потреби школи. Ми могли б розпорядитися ними, як нам заманеться, але спершу, як то вимагають закони демократії, хотілося б знати і вашу думку.

Підвелась одна з коефіцієнтом 325, четвертий клас, тринадцята надвишка.

— Синьйори! Я пропоную на ці гроші зробити двері. Просто сором, що вчителі заходять і виходять у одні двері з педелями. Зробимо для них окремі двері.

Другий колега, з коефіцієнтом 271, сказав так:

— У мене дуже низька кафедра. Крім того, бракує вішалок...

Директор знову щось черкнув.

— Я пропоную купити для педелів домашні пантофлі,— сказала одна колега понадштатного коефіцієнту.— Коли вони ходять коридором, їхні кроки порушують зв'язок учитель—учень!

Директор знову щось черкнув.

— Не домашні пантофлі, а двері! — гукнула 325-й коефіцієнт.

Підвівся Аміконі.

— Синьйоре директоре! Синьйори колеги! Після сорока семи років служби — з них усі з найвищою атестацією — великий князь Антіохії надав мені звання командора!

Усі зааплодували. Директор висловив бажання особисто потиснути йому руку.

— ...Але це ще не все! За заслуги у вихованні юного покоління міністерство нагородило мене золотою медаллю.

Аміконі показав і прочитав грамоту про нагородження.

— За золоту медаль треба сплатити сто тисяч лір. Яка то буде для вас, колеги, честь, коли з вами працюватиме кавалер золотої медалі!

Підвівся молодик, мабуть, третій клас, коефіцієнт 271. Він вимахував над головою книжечкою.

— Ось моя перша збірка поезій!

— Прочитайте якийсь вірш! — загукали звідусіль.

Поет спробував ухилитись, а потім здався:

— Гаразд. «Прелюдія до шлюбної ночі».

— Бога ради! Бога ради! — закричали вчительки.

Одна з них, найнижчий коефіцієнт, затулила вуха.

— Будь ласка! — заохотив колегу директор, угледівши в нього на грудях значок «Католицький рух».

Поет прочитав названого вірша, потім, підбадьорений успіхом, прочитав ще один.

Директор сказав поетові похвальне слово:

— Ваша поезія коштовна, як діамант, і, як діамант, багатогранна.

Поет розкланявся і заявив:

— Друкар заправив з мене сто тисяч лір за тираж у тисячу примірників... Тому...

Піскуані перебив його, гукнувши:

— Кому потрібна сьогодні поезія?

— Синьйоре вчителю! Що ви собі дозволяєте? — заволав директор.

— Я інтелігент лівих переконань і я заявляю: наука остаточно підрвала віру! — зарепетував той ще голосніше.

Тут зчинився гвалт серед учительок. Дві з них — найнижчого коефіцієнту — зомліли. Ті, які мали вищі коефіцієнти, м'яко кажучи, обурились.

— Колега повинен вибачитися! — верещали вони.

— Синьйоре Піскуані,— заявив директор,— усе, що ви сказали на цьому засіданні, потрапить у вашу особову справу.

Піскуані затулив обличчя долонею, а навколо лунали крики: «В особову справу! В особову справу!»

— Синьйори колеги, я теж вірував, як усі. Але не я відцурався церкви. Церква відцуралася мене! Послухайте мою сповідь... мою таємницю... Я написав книжку «Про космічну науку». Це куди корисніше, ніж віршувати,— заявив Піскуані.

Директор знову щось черкнув у своєму записнику.

Підвелася вчителька Ріно.

— Синьйоре Піскуані...

— Прошу вас, синьйорино,— сказав директор,— ви повинні звернутися до нас, а ми вже ваше запитання передамо колезі Піскуані...

— Синьйоре директор, я хотіла б запитати колегу Піскуані: чи це правда, що він вірадив свого учня вступити до семінарії, обрати покликання із покликань?

— Правда, і я цим пишаюся! — вигукнув Піскуані.

Вчителька Ріно заридала.

— А я за сорок років не змогла підготувати до семінарії жодного учня... Сорок років праці здаються мені тепер... марними!

Її сльози розчулили майже всіх.

— Я не знаходжу слів, щоб висловити вам нашу повну солідарність,— заявив директор.

Учителька заплакала ще зворушливіше. Але тепер вона проливала сльози вже від розчулення.

— Ваша солідарність, синьйоре директоре, бальзам для мене, бальзам...

Збори закінчилися пізно.

Я, Піскуані, Чіполлоне та Аміконі пішли до кафе.

— Піскуані, то ти все-таки забіжи до десятої комісії, піджени їх. Дехто чекає того закону вже третій рік,— бурмотів Аміконі.

— Я дав слово, а своє слово я виконую,— відповів Піскуані.—

Тільки заплати вступний внесок до Снузе!

— Якщо ти заскочиш у десятку комісію...

— Давай гроші!

— А скільки? — запитав Аміконі.

— Рядове членство — тисячу лір, член-активіст — сто тисяч!

— Е... тисячу лір,— сказав Аміконі, віддавши гроші й бурмочучи під ніс: — Хлопці зі Сназе чесніші. Звичайне членство — п'ятсот лір, активісти — тисячу.— І подивився, як зникає у кишені Піскуані тисячолірова кредитка.

У барі я замовив каву.

— Хвилиночку, а хто платитиме?

— Плачу я,— сказав я недбало.

— Мені кави з цикорієм. Ох, цикорій! — вигукнув Чіполлоне.

За сусіднім столиком теж замовили каву. Офіціантка, проминувши нас, принесла каву туди, потім нам.

— Де тебе виховували? — зарепетував Чіполлоне.

— Посудниця! Де тебе цього навчили? Замовили перші ми, а ти подала спочатку отому!

— Це я «отой?» — обурився сусід.

— А хто ж іще! — вигукнув Чіполлоне.

Офіціантка стояла ні в сих, ні в тих. Одним оком вона позирала на хазяїна кафе, а другим — на нас із Чіполлоне.

— Не муляй очей, посуднице! — загорлав Чіполлоне.— Дрібну буржуазію ніколи не шанують! А це ж ми, дрібні буржуа, акуратні платники податків, постачальники лав армії, це ми — становий хребет Італії!..

— Та йдіть ви під три чорти! — не витримала офіціантка.

Я взяв газету.

— Як ти можеш читати газету в кафе? — здивувався Аміконі.— А я читаю тільки в клозеті!

— І ти теж? — перепитав Чіполлоне.— Уяви собі, я завжди беру в клозет книжку! І сиджу там п'ять, десять, двадцять хвилин. Жінка стукає в двері, чи я, бува, не зомлів...

— Я змайстрував у клозеті полицку для книжок,— сказав Аміконі.— Господи боже, скільки літератури я там прочитав!

— Поличка! Чудова думка! Я теж змайструю,— відгукнувся Чіполлоне.

— Тут є й свої негативні сторони,— заявив Аміконі.— Моя дружина не виходить звідти годинами...

При появі директора ми всі підхопились на ноги.

— Добривечір, синьйоре директоре!

— Директор ми у школі. А поза школою — професор Перігі,— заявив директор, сідаючи до нашого столу.

— Професоре,— озвався Аміконі,— мені трапилося незрозуміле слово. Тетраплегія. Що воно означає?

Директор колись знав значення того слова, але не міг пригадати так відразу.

— Клята забудькуватість!

Тут озвався Піскуані:

— Синьйоре професоре, я бачив слово, яке в словнику Дзінгареллі є, а в словнику Мельці його нема.

— Яке ж то слово? — запитав директор.

— Антепгемента! — повідомив Піскуані.

— Ви певні, що в Дзінгареллі його нема? — запитав директор.

— Авжеж нема.

— І «практипедиста» теж не зафіксоване в Дзінгареллі,— додав Аміконі.

Учений директор замислився:

— Ось як треба використати ті сто тисяч лір! Купимо словники!

VI

Заприкінці кожного місяця Ада мовчки показує мені конверт із платнею. За неї промовляють цифри.
— Для мене принизливо, що я заробляю менше, ніж дружина.

— Дивилась я у твою тарифікаційну табличку,— сказала Ада.— Я заробляю як учителька коефіцієнту двісті сімдесят першого четвертої надвишки!

Тепер я маю змогу давати менше приватних уроків і більше відпочивати. Але думка про фабрику і про більший, ніж у мене, заробіток дружини виснажує мене дужче, ніж приватні уроки.

На виплату Ада придбала нові меблі, нові речі. Домівка наша змінюється, як змінюємось ми і наші взаємини.

Раніше, коли я будив її серед ночі, вона віддавалася мені залюбки.

А останнього разу вона вкрай розлютилася.

— Дай мені поспати, хай тобі чорт! Міняй свій розклад, бо мені вставати через кілька годин!

Ця хамлувата манера розмовляти, такі слова, як «хай тобі чорт», «мені начхати», «кого це колише», дратували мене.

— Нікому, Адо, не кажи, що ти працюєш на фабриці! — благаю я. Вона на те:

— А що в цьому поганого?

— Це принизливо! — кажу я.

— Байдикувати — ось що принизливо,— виголошує вона. Голос її лунає ущипливо, ущиплива і її посмішка.

— Що люди подумують? — кажу я.— Вчительева дружина на фабриці!

— А як же тоді мені? — знаходиться вона.— Що думатимуть про мене, коли дізнаються, що мій чоловік — учитель?

— Бачиш, у школу не так легко потрапити. Треба пройти конкурс, ще й освіту спеціальну мати. Це тобі не фабрика!

— Якби я не працювала...— відповідає вона, оглядаючи надбане добро.

— Нікчема!

— Від нікчеми чую! Я знаю, що тобі не подобається. Те, що я заробляю більше за тебе!

Вона як у око вліпила. До того ж мені не подобається, коли Ада командує: подай мені це, подай мені те!..

Доводиться подавати, інакше почувеш: «Десять годин я гибила! Двадцять годин!»

Ада працює понаднормово.

Думка, що її немає вдома до півночі, до першої години, мені нестерпна. Не тому, що вона повертається пізно, а тому що людям це видно.

На фабрику я проводжаю її завулками, накидаючи великий круг. Потім іду її зустрічати, і ми повертаємося через центр, удаючи, ніби були в кіно.

І в цьому я виявляю свою наївність. Невже в такому малому містечку, як Віджевано, можна щось утаїти?

— Я бачив тебе з дружиною вчора увечері. Де ти був? — якось запитав мене Чіполлоне.

— У кіно.

— Брехло! Ми їхали в машині за тобою. Ти чекав свою дружину біля фабричної прохідної, — сказав Філіппі.

— А чого це твоя дружина працює на фабриці? — спитав Аміконі.

— Навчання Ріно обходиться дорого, — сказав я.

— Не сміши людей, — кинув Чіполлоне.

— Знаєш, він багато читає! Стане службовцем групи А, — заявив я з гонором.

— Блажен, хто мріє, — виголосив Аміконі.

Думки про Ріно, майбутнього службовця групи А, допомагають мені забути про буденщину.

— Тепер я можу купити для Ріно три костюми, — сказала якось Ада.

— Залиш ці гроші собі. Я сам йому їх куплю.

Ада роздягається і стоїть перед дзеркалом у шовковому гарнітурі. На зап'ястку в неї блищить золотий годинник.

— Хто його тобі подарував? — запитую я.

— Сама купила! Всі робітниці вихваляються подарунками чоловіків. От я й купила годинника, а кажу, що подарував його ти.

VII

О г і ще одна неділя. Згасає ще один марний день. Хоча деякі дні були ще марніші, ніж сьогоднішній. Якби такі дні зібрати до купи, їх би вистачило на десять років.

Сьогодні вранці я прокинувся пізно. Це — недільна звичка. Мені здається, що вставати пізно — це і є тішитися неділею. Більше того, весь тиждень я мрію про неділю, щоб натішитися цією звичкою — вставати пізно.

З дружиною і Ріно прогулявся по місту, опівдні ми пішли до церкви. Так минула перша половина дня.

Вдома за обідом я сказав собі: «Не піду сьогодні до кафе різатись у скопу».

Це моя друга звичка: проводити пообідній час у неділю за грою в скопу. Позбутися цієї звички нелегко. Щоб не піддатися спокусі, я роздягнувся, взув капці.

Однаке коли підійшов час, то він, цей час, тобто пів на другу, виявився сильнішим від мене. На який біс, сказав я собі, відмовлятися від скопи? Я чесно *гарував* цілий тиждень. Я знов одягнувся й пішов до кафе.

Мої партнери — це журналіст Паллавічіно та двоє інших, кого я, незважаючи на кількарічну гру щонеділі, до пуття не знаю.

Гра у скопу для нас ніби продухвина. Вона повертає душевний спокій. Ми лаємо один одного, коли хтось зіграв не так, як треба. Ми докоряємо партнерові за розпарування карт. Або за те, що карти не розпа-

ровані. Ми виправдуємося і доводимо, як добре зіграли ми самі, й у свою чергу дорікаємо приятелеві в ненауковому підході до гри. Ми ріжемося в скопу щонеділі до пізнього вечора.

Оце і є неділі мого життя. Виходиш із кафе, коли день уже закінчився. Майдан мовчазний, безлюдний, а ти ідеш додому, вдоволений грою, перемогами чи розлючений програшами.

Ця недільна гра ніби заповнює порожні години решти тижня.

Я розпарував четвірки й три шістки і притримав шістку та одну сімку. Я грав перший і не віддав скопи.

Близько п'ятої журналіст посадив замість себе когось іншого, а сам пішов подивитися гру «Віджевано».

Сьогодні, думаю я, футбол повертає багатьом душевний спокій краще, ніж карти. Чому, запитував я себе, тисячі людей ідуть дивитися гру у м'яч?

Між грою та людиною, певно, існує якийсь зв'язок. Але не такий, як за грою в карти. Адже дивитись, як четверо ріжуться в скопу, не цікаво нікому.

Сьогодні на стадіон пішов і я. Сіре низьке небо, зависле над самою головою, і кількатисячний натовп людей. Робітники, службовці, ті, хто заплатили за ці дев'яносто хвилин більше, ніж заробляли за день.

Я дивився, як два десятки гравців ганялись за одним м'ячем і передавали його один одному, й ніяк не міг второпати, що ж пов'язує публіку з гравцями та м'ячем.

Публіка ревла, лаялася, знову ревла, ображала суддю матчу.

Я дивився, як журналіст хитає головою і щось пише в блокнот.

— Так не піде,— бурмотів він.— Я ж казав тренерові, щоб ці двоє захисників грали на місці крайніх. А центрфорвард — на місці півсереднього. Це питання політики, більше того — тактики.

В перерві між таймами він запросив мене до роздягальні.

— Ви зовсім нетямущий! — заволав він тренерові.— Для виграшу треба поставити цих двох півзахисників у захист. І більше користуйтеся таким прийомом, як підкат. Ви ж бачите, що «Леффе» грає з чистильником!

— Розстановка гравців залишиться незмінною! — заявив тренер.

— Кажу вам: отого захисника приберіть!

— А я не приберу!

— А я протягну вас через газету!

У другому таймі «Леффе» забив два голи у ворота «Віджевано».

— Я як у воду дивився,— кричав задоволений журналіст.

До нього вернувся душевний спокій. Тепер він піде додому, накатає на цілу сторінку статтю, вилає тренера, розхвалить одних гравців, покрикує інших, а наприкінці дасть установку на наступну гру.

Вже двадцять років, як я знаю його і читаю його статті. Вже двадцять років він не пропускає жодної гри і знай товче одне й те саме. Це і є душевний спокій.

Ну от, одна людина примирилася з собою і світом. А як же решта?

Ось уже б'є північ. Неділя позаду. Мое запитання зависло в повітрі, як і всі інші запитання.

VIII

Минули сто шістдесят вісім годин. Закінчується ще один тиждень. Що я робив протягом цих ста шістдесяти восьми годин? Двадцять п'ять я витратив на школу. Ще двадцять п'ять — на приватні уроки. Разом — п'ятдесят.

Годин так із шістдесят проспав. А решту п'ятдесят вісім?

Годин шість просидів за столом, ще дві години пішли на всякі дрібнички, і п'ятдесят були принесені в жертву звичкам. Півгодини в кафе перед школою, часинку в кафе по вечері, часинку пролежував щодня після приватних уроків на канапі. Решта пішла на балачки з колегами, журналістом. Так набирається сто шістдесят вісім годин.

Отож, моє життя — це низка змарнованих годин, згаяного безцільно часу.

«Але що мені робити?» — запитую я себе.

— Що мені робити? — спитав я в однієї старенької колеги-вчительки.

— А що ж ви хочете? — відповіла вона. — Це і є людське життя!

Залишається чекати, що класи й коефіцієнти приходитимуть самі собою, як було й досі, що настане час пенсії, заслуженого відпочинку від цієї мишачої метушні.

Ада свої сто шістдесят вісім годин витрачає інакше. Щонайменше дев'яносто з них вона працює. Може, навіть і більше.

Учора ввечері я запропонував піти в кіно.

— Я стомилася, — відповіла вона.

— Раніше ми ходили в п'ятницю, а тепер будемо ходити в суботу, — запропонував я.

— Краще піди до свого кафе.

У кафе журналіст сперечався з колегою Чіполлоне.

— Я проходив з учнями повз лікарню, — розповідав колега Чіполлоне. — І кажу їм: «Це будинок здоров'я». — «А хто там мешкає?» — запитали діти. «Хворі», — відповів я.

— Це він у мене вкрав! — зарепетував Паллавічіно. — Плати відступне!

Розмова перекинулася на їжу.

— Курятину я не люблю, — казав Чіполлоне. — Не розумію, як можна їсти курятину!

— Е, ти не їв курятини, яку готує моя мати! — заперечив Паллавічіно. — Вона відгодовує курчат пшеницею. Ото смакота!

— Хто ж не їв курчат, яких годували пшеницею? Гидота!

— Значить, їх не годували пшеницею.

Десь години зо три я провів, слухаючи цю суперечку.

Майдан як вимер. У свій час — не раніше й не пізніше — підкотила несерійка огрядного промисловця.

У кафе «Товариство» сиділа вечірня публіка.

Журналіст сказав мені:

— У статті я написав і про тебе.

— Про мене?

— Ти побачиш у газеті своє ім'я.

Журналіст дістав гранки.

— Ось ці коротенькі замітки називаються розмаїтостями. Статті на першій та шостій шпальтах називаються редакційними.

Він заходився читати вголос свій спортивний огляд.

«Дош, дош, дош. А ми, божевільні, на стадіон. Дорогою злива мало не потопила нашу маленьку «Джув'єтту». Ми таки справді збожеволіли. З нами вчитель Момбеллі, великий шанувальник спорту. «Віджевано» продур «Леффе». Програш по всіх статтях — як ми й передбачали. Виправдання тренерові немає. Ми остерігали його. Якби він прислухався до нашої думки, то поставив би двох захисників у півзахист, а півзахисників на лівий край. Тоді програв би «Леффе».

Ще годину я згаяв, слухаючи ту статтю.

— Не варт згадувати мене в газеті, — заявив я.

Журналіст від подиву витріщив очі.

— Краще напиши про мене, — сказав Чіполлоне.

ІХ

Сьогодні — це ще один день. Що ж трапилося нового сьогодні? А ось що. Колега Наніні приніс до школи «Корр'єре делла сера».

Там надруковано статтю Індру Монтанеллі про великого князя Антіохійського та про звання командора.

Виявляється, цю високу відзнаку можна здобути за кілька тисяч лір. Досить послати грошовий переказ двом сестрам з Аверси.

Наніні показував цю газету кожному.

— Ось вам заслуги Аміконі! — кричав він, вимахуючи газетними аркушами.

Всі начебто зраділи цьому викриттю.

— Ось зараз прийде Аміконі, — потирав руки Наніні, — це буде цирк!

Ми висипали в коридор, сподіваючись стати свідками незвичайного видовища.

Продзвенів дзвоник, проте ніхто не рушав з місця. Чекали навіть найстаранніші вчительки.

При появі Аміконі всі завмерли.

— То тебе, Аміконі, зробили командором? — спитав солодким голосом Наніні.

— Цим званням ушанував мене великий князь Антіохійський, — відповів Аміконі напівстривожено, напівбундючно. — До речі, хто слухав останні вісті по радіо? Чи десята комісія...

— Про це радіо не казало нічого, — поспішили відповісти колеги.

Тут Наніні підморгнув глядачам, що з'юрмились у коридорі.

— А знаєш, — промовив він із єхидною посмішкою, — великий князь Антіохійський призначив командором і мене. Я надіслав йому двадцять тисяч...

Аміконі зблід, однак буркнув, що Наніні багато собі дозволяє. Тоді Наніні розгорнув газету. Аміконі глянув і зжовк.

— Монтанеллі, мій улюблений журналіст, — пробурмотів він.

Наніні засміявся. Тут Аміконі побачив збіговисько в коридорі і вивірився на Наніні:

— Підмінняло! У п'ятдесят років усе ще по замінах бігаєш, підмінняло! — Аміконі замахнувся кулаком на Наніні. — Підмінняло! Попро-валювався на всіх конкурсах! Але цього року жодної години від мене... від мене не діждешся! Я збирався в кількомісячну відпустку за станом здоров'я, але тепер хай краще я здохну, проте до школи ходитиму. Ось так, підмінняло!

Наніні побілів. На очах в Аміконі блищали сльози. Він хитав головою, дивлячись на заголовок статті і підпис журналіста.

— Колеги, сподіваюся, ви підтримаєте кавалера золотої медалі і не дасте йому ані дня заміни! — сказав Аміконі.

— Медаль теж родом з Аверси! — єхидно підкусив Наніні.

— Ні, медаль з Рима! — скрикнув Аміконі. — Я єдиний з учителів молодших класів Ломелліни, кого нагороджено золотою медаллю...

Втерши очі хусточкою, Аміконі пішов у клас. Наніні оточили вчительки.

— Ну от, можете зловтішатися! Скривдили вчителя, нагородженого золотою медаллю!

Наніні тільки мовчки похнюпився.

Х

Сьогодні вранці я посварився з Адою. Вона хотіла купити Ріно костюм для конфірмації за свої гроші, я ж хотів усе купити сам.

— Від тебе — нічого! — кричав я.

— Учителюньчик!

— Чорноробка!

Заради цього свята я вліз у репетиторство по вуха. Щодня давав уроки в три зміни. Десятеро дітей, з другої до четвертої. Ще десятеро — з четвертої до шостої. Десятеро — з шостої до восьмої. Та ще школа зранку.

О восьмій я падав з ніг. Кімната скидалася на шкільну їдальню після обіду — така вона була брудна. Однак я радів на думку, що Ріно

пiде до церкви чепурно вбраний, мов син промисловця або робiтника вищої категорiї. Крім того, мене тишило, що нічого не треба буде просити в Ади.

Шкiльнi уроки закінчувалися о дванадцятій сорок. О другій уже приходили учнi моєї першої змiни. До другої я готувався до урокiв: рiч у тiм що, попри дев'ятнадцятирiчний стаж, я нiяк не запам'ятаю учбову програму.

Директор усе ще вшановував мої уроки своїми вiдвiдинами.

— Чому учнiвськi зошити не перевiрено? Чому записи в журналі ведуться так недбало, некаліграфiчно? Вам вiдомо, синьйоре вчителю Момбеллі, що у вашу платню входить i оплата позакласної роботи? Позакласна робота тому й позакласна, що її виконують пiсля урокiв. По-вашому, порядно отримувати грошi за позакласну роботу i не виконувати її?

— Менi здається, в мене гарна калiграфiя,— промимрив я.

— Гарна калiграфiя?! Та чи ви, синьйоре вчителю, знаєте iталійську мову? Чого ви тiльки навчаєте дiтей? *Гарна* калiграфiя! Ви впадаєте в суперечнiсть! Калiграфiя слово грецьке i означає: «кале» — гарний, «графiя» — письмо. Звiдси виходить, що калiграфiя — це гарне письмо. А ви кажете «гарна калiграфiя» — тобто «гарне гарне письмо». Явна суперечнiсть означень!

«Перевiримо, чи є в мене бодай трохи мужностi»,— сказав я собі.

— Синьйоре директор, тут нема суперечностi в означеннях. Суперечнiсть була б, якби я сказав «погана калiграфiя» — тобто «погане гарне письмо». Я, може, й припустився помилки, але не суперечностi. Ви згодні?

Я казав це, а сам думав: «Нi, я таки не зовсiм страхополох». I сам собі дивувався.

— Синьйоре вчителю, якщо цього року ви не одержите вищого ате-стацiйного балу, то не зможете перейти до вищого коефiцiєнту. Тому зважуйте свої слова. Ми закінчили унiверситет. Ми витримали конкурс, де нас оцiнювали визначнi й суворi педагоги. Отож якщо ми вказали вам на суперечнiсть у означеннях, то погодьтеся, що ця суперечнiсть таки iснує. Чи, може, ви вважаєте, що знаєте бiльше за нас?

Коли я розповiв про цю сцену Ади, вона менi не повірила. Що ж, нехай. А я таки не зовсiм страхополох!

Ввечерi я взяв заробленi за репетиторство грошi, i ми вдвох iз Рiно пiшли по покупки. В мiстi вже панувала святкова атмосфера. На майданi i в крамницях було повно матерiв та батькiв з дiтьми.

Ми з Рiно зайшли до крамниці готового одягу. У вiтринi висiв костюм пiлота, гарного синього кольору, з позолоченими гудзиками.

— Тобi подобається? — спитав я в Рiно.

— Еге,— вiдповiв Рiно.

— А менi так навiть дуже!

Купувати костюм пiлота продавець вiдраджував. Краще придбати звичайний костюм, щоб Рiно мiг надягати його й на свята.

— Костюм пiлота! — сказав я.

Пiд час примiрки я розчулився. Костюм сидiв на Рiно як улитий, без жодної зморшки, штани вiльно спадали на черевики, i вiд синього кольору хлоп'яче личко здавалося ще бiльшим, а постать — ще стрункішою. В темних оченятах переливалося золото гудзикiв.

З костюмом пiд пахвою ми рушили до крамниці капелюхiв. Рiно вибрав кашкет офiцера авiацiї, круглий, iз золотою кокардою та широким козирком.

Потiм ми пiшли в галантерею.

— Є сорочки з тонкого полотна? — поцiкавився я.

— Є. Але вони дорогi. Ми маємо сорочки гарнi й дешевi.

— Менi найкращу! — заявив я.

Продавець показав сорочку з найтоншого поплiну.

— Помацайте. А комiр який чудовий!

Справді, гарна сорочка.

— В нас є сорочки і не з такими комірами. Але теж гарні.

— Мені з цим коміром! — звелів я.

До сорочки я взяв ще й краватку.

— Візьміть ось цю димчасту,— сказав продавець.

— Давайте димчасту.

Ми перейшли до взуття. Признатися, мені самому були потрібні черевики, і тут стояла пара, пошита якраз на мене. Але, подумав я, батько повинен іти на жертви задля дітей, і мені стало соромно за свій егоїзм.

Ми вибрали хлопчачі черевики, що коштували як найшикарніші чоловічі.

— Це черевики з Болоньї,— сказав продавець.

От і чудово, що вони з Болоньї. Це мій тобі ляпас, Віджевано, столице взуття.

— Ціна теж болонська,— пробурмотів я.

— Що? — запитав продавець.

— Надто вони у вас дорогі.

— Зате який товар! — І продавець покрутив черевиками перед моїм носом.

Але коробку з черевиками він загорнув у газету, тоді як тільки-но загорнув іншому клієнту у фірмовий папір. А ті черевики коштували дешевше!

— Я передумав! — відрубав я.— Не треба мені ваших черевиків! Я взяв Ріно за руку й повернувся до виходу.

— Але, синьйоре...

— Сказав — не хочу!

Надворі Ріно запитав:

— Тату, а чому?

— Бо він загорнув черевики в газету.

Ми зайшли до іншої крамниці, і там я відмовився від наміру дати моральний ляпас Віджевано.

Ріно чимчикував попереду з пакунками, а я думав: «Ніколи не бачив його таким щасливим».

І став подумки філософствувати про гроші та щастя.

Щастя навіює думки про гроші, а гроші — думки про щастя. В кишені в мене не залишилось і ліри. За годину я витратив усе, що заробив багатогодинною працею. І все ж таки я почував себе щасливим.

Я дивився на перехожих і зловтішно думав: «Завтра ви побачите, який у мене син!»

На розі вулиці Ріно зупинився біля циган-жебраків. Батько-циган сидів на візку й грав на фісгармонії. Циганка тримала на руках двох дітей, ще одне, напівголе й замуззане, повзало долі.

І раптом Ріно віддав тому циганчаті всі свої пакунки. А тоді кинувся навтіки.

Я наздогнав його вже біля дверей дому.

— Що ти зробив?!

— Тату, в них нема навіть дров, щоб зігрітися, і вони сплять на лавах просто неба. Ми ж принаймні маємо чим зігрітися і щось поїсти!

— Ти віддав усе?

— Усе, тату.

До першого причастя Ріно пішов у костюмі, який йому купила за свої гроші мати.

XI

Ввечері я лежав на канапі й курив. Кімната провітрювалася. О сьомій вечора я завжди так роблю. Учні пішли, і я вже вільний птах.

Тут з'явилася Ада. Її обличчя я не бачив, проте хода мене насторожила.

— Антонію,— сказала Ада вдавано спокійно,— я більше не хочу працювати на фабриці.

— Я знав, що цим закінчиться!

Вона сіла на краєчок канапи.

— Антонію, ти не уявляєш, як то мати над собою хазяїна, наглядача. Щодня чути лайку робітниць, які грубістю не поступаються чоловікам.

— Можу собі уявити!

— Антонію, з мене годі! Досі я трималась, але далі несила! — вона зітхнула й підперла руками голову.— Зробиш не так один шовчик — і лайка, не там загнеш складку — прочуханка. Більше я не піду на фабрику!

— Правильно,— сказав я з полегкістю.— Молодець!

З хвилинку Ада посиділа мовчки.

— Я хочу тебе про щось попросити. Але ти мені це зробиш, пообіцяй!

— Кажі!

— Обіцяєш?

— Кажі!

— Антонію, моєму братові Карло теж набридло бути робітником. От ми й сказали собі: «Якщо Антонію покине вчителювання, то за відмову від пенсії отримає майже сімсот тисяч лір відступного. На ці гроші ми розпочнемо робити черевики самі».

— Оце і є твоє прохання? — спитав я крізь зуби.

— Антонію! Ми маємо досвід!

— Адо! Якщо я піду зі школи, то залишусь без пенсії.

Дружина криво посміхнулася. Потім так заскреготала зубами, що мені здалося, ніби хтось шкрябнув нігтями по класній дошці.

— І ще одне, Адо. Я втратив би свою самостійність. Я став би в усьому залежний від вас. І врешті, що я робитиму без школи? З чого житиму? Хто даватиме мені гроші? Ви?

— Атож.

— Саме цього я й не хочу.

— Твоя платня, Антонію, це крапля в морі.— Ада підшукувала слова, щоб уразити мене дошкульніше.— Крапля в морі наших потреб!

І вона зайшлася істеричним сміхом.

— Тобі не слід було, чуєш, одружуватися з такою жінкою, як я.

— Дарма ти мене умовляєш!

Моя дружина знов заскреготала зубами.

— Що тобі краще: жінка-робітниця чи повноправна хазяйка?

— Бути підприємцем мені не до вподоби!

— А мені до вподоби! І братові теж!

— Я вчитель, а не жінчин нахлібник!

XII

Прийшов мій шуряк Карло. Умовляти мене покинути школу. Я пішов з дому і обійшов мало не все місто. Потім зазирнув до свого кафе. Посидів із Чіполлоне, послухав його розповідь про обід.

— Смакота! Закуска з анчоусами, маслинами... Чотири порції равіолі¹, качка з яблуками та ще дві пляшки вина — на три тисячі лір пообідав! Офіціанте, цикорію! Ох, як освіжає цикорій!

Коли мені це набридло, я пересів до журналіста. Він розказував, як у каналі виловили немовля. Тепер він пише новелку про злочинну матір. Він дав мені її почитати. Називалася та новелка «Мати-потвора».

— «Ти бачиш, що ти наробила? Карабінер ніколи не знав страху перед бандитами. А тут він стояв і тремтів, дивлячись на твоє мертве

¹ Равіолі — італійська страва, схожа на пельмені.

дитя. У фельдфебеля з очей котилися сльози. Мати-потворо, що ти накоїла? Подивись на свої руки, мати-потворо, вони в крові. Твій син міг би стати людиною, а натомість відлетів до ангелів! Але що таке ангели, ти, мати-потворо, не знаєш! Прокляття тобі, мати-потворо!»

— Мені здається, я вже це читав,— сказав я.

— Ти просто переплутав. То була інша новелка — «Мати-негідниця».

— Пробач.

Тут я так і похолов. А що, як... Я побіг додому мов не своїми ногами. Ада лежала в постелі, живіт її круглився. Я зітхнув із полегкістю.

XIII

С то шістдесят вісім годин, знову сто шістдесят вісім... Так збігали тиждень за тижнем. І якби не дрібні події у школі, в кафе, у родині, їх важко було б відрізнити, виділити.

Зі мною Ада більше не розмовляє. Якщо їй треба щось сказати, вона мені передає через Ріно. Те саме роблю і я. Обідає вона раніше за мене, а вечеряє пізніше.

При зустрічі в дверях вона мені каже:

— Пробачте.

— Як життя, синьйоро?

— Непогано, а у вас?

Погрузнувши в бруді, ми не помічаємо кумедності своєї поведінки. Сьогодні я відправив третю зміну учнів додому. Сказав, що погано себе почуваю.

Була шоста вечора, коли я вийшов з дому. Теплий весняний день повільно згасав. З чистої небесної блакиті дивився величезний місяць.

Я пройшов майданом, відвертаючись від знайомих. Буденні, набридлі обличчя. З їхніми зморшками, з цятками щетини.

Пройшов чоловік, знайомий мені змалку, зі шкільної парти. Тепер у його волоссі сивина, думав я ідучи. А отой дід на німечних ногах? Я знав його молодим, ставним... А оту сумирну робітницю з господарською сумкою я пам'ятаю меткою шльондрою.

На землю спадає лагідний вечір. Місяць викочується все вище. Ось переді мною довга вулиця — Міланська. Заповнена велосипедами, машинами, перехожими. Цей безперервний рух і є змістом їхнього життя, його сенсом, думаю я. А от я іду собі без будь-якої мети. Я думаю про гроші. Про банкноти, цінність яких забезпечена золотом, і, якби не золото, вони були б нічого не варті. Ось у цьому різниця між перехожими і мною: вони женуться за золотом, а я — за порожнечею.

Так я дійшов до роздоріжжя і вийшов за місто. Перехожі нервують мене своєю метушнею. А тут поле, безлюдне, зелене-зелене. Луг рябіє від жовтцю.

Онде працюють селяни. Я гадаю, про що можуть думати селяни, коли вони працюють. Чоловік босий, поруч із ним жінка, мабуть, його дружина.

Цікаво, чи Ріно знає, як народжуються діти, адже світ намагається приховати це за всяку ціну. Може, для того, щоб людина діставала більше втіхи, відкриваючи цю таємницю? Заборонена втіха — принадніша.

У віці Ріно я вже знав багато. І мені було прикро, що Ріно досі не знає нічого. Проте мені було б ще прикріше, якби він знав усе. Чи цікавився він, чому його батько й мати сплять окремо? Чи цікавився, як влаштована жінка: так як чоловік чи зовсім інакше?

Як запаморочливо пахтіло сіном, хлівом, травою! Крута стежка привела мене до долини Тічіно. Побачивши електростанцію «Едісон», я згадав слова свого шкільного вчителя про те, що саме тут Ганнібал переміг римлян. Я сам майже двадцять років повторюю своїм учням: «Там, де розташована електростанція «Едісон», Ганнібал розбив римлян!»

Я сиджу на місточку, перекинутому через канал. Внизу проходить залізниця. Звідси всю долину Тічіно видно, як на долоні: річка, гаї, мости. Позаду темна маса, обсіпана блискітками вогнів,— Віджевано. Я кажу собі: там вікна, і за кожним є хтось такий, як я.

Я обертаюся ще трохи і бачу перед собою рівнину. Сиджу на граніті з думкою, що піді мною граніт. Мацаю його руками — справді граніт. Цей холод — гранітний холод. І думка: я живий, я не сплю, я тут. Я не в Аравії, а на цьому містку, і онде видно Тічіно й Віджевано.

Стежина під насипом біжить до ліска, де стоїть хижка. Хижка на палях. У вікно видно жінку й чоловіка. Мабуть, лісники. А, та то ж ті двоє, яких я сьогодні вже бачив. Вони вечеряють. Їхня хижка нагадує мені про ту первісну добу, коли всі житла люди будували на палях. Те, що мені видно, не ілюстрація з підручника, а справжня хижка на палях.

Скільки метрів від тієї хатини до залізниці?

На око десь метрів із сто.

Скільки тисяч років відокремлюють добу жител на палях від доби залізниць? Ось тут, на цій сотні метрів проліг весь багатотисячорічний шлях людства. Той, хто ставив хижку на палях, жив не менш змістовним життям, ніж той, хто проектував залізницю. Кожна доба має свій сенс життя. Людина збудувала цю залізницю, цей місток через канал, отой-он міст через Тічіно, оту-он вежу — усе це справа рук людини. Людина обмірковувала і створювала всі ці речі. Та сама людина, яка винайшла коефіцієнти, ступені, надвишки, категорії. Та сама людина, яка пишається собою не тому, що вона людина, не тому, що пройшла довгий шлях еволюції, а тому, що домоглася такого-от коефіцієнту, досягла такого-от ступеню. Я думаю: цю залізницю збудував не я, я сам нічого не створив, нічого не винайшов. Я користуюся винаходами інших. Проте я радію, що я людина, бо все це збудувала людина, і мені здається, ніби я теж наділений якимсь розумом. Я думаю. Я належу до роду людського.

Але, може, я міркую так тому, що належу до групи Б, до четвертого класу коефіцієнту 271. А якби я мав вищий коефіцієнт, то теж, мабуть, пишався б, що належу не до всього людства, а до тієї його частини в декілька сотень тисяч, які досягли цього високого коефіцієнту, цього ступеню, цієї категорії. Який бруд!

Звичайно, бачити Ріно муляром або землекопом мені не хочеться. От якби він став службовцем категорії А! Хай він стане щасливим від того, що належатиме до категорії А, й інші, коли матимуть із ним справу, думатимуть про нього так само, як думаю я про своє начальство, коли воно вказує мені на моє місце.

Бруд! Мене душить бруд! Я сам увесь — бруд.

Ада каже мені: «Кидай школу! Спробуймо щастя!» Я не зроблю цього, бо мене стримує бруд, я боюся!

Я іду в ногу з життям. Ми біжимо разом, доки я не спинюся. Група Б, коефіцієнт 272, четверта надвишка, дев'ятнадцятирічний стаж.

Я дивлюсь то на хижку, то на залізницю, потім знову на хижку, знову на залізницю. Я охоплюю поглядом тисячі років за кілька секунд.

Чи змогли б люди винайти залізниці, поїзди, мости, шосе, якби кожен чіплявся за свій коефіцієнт, свою категорію, свій ступінь?

Бо скільки людей створили б що-небудь, але не зробили цього, бо спали на своєму коефіцієнті, на своїй категорії, на своєму ступені!

Слово «страх» мені не подобається, і я кажу собі: ні, я не боюся, я просто обачний. Таке пояснення звучить краще, і я приймаю його. Це обачливість із мого боку, обачливість. Я вже немолодий, і я відповідаю

за виховання сина. Він повинен ще вчитися, перед ним довгі роки навчання. Кидати школу і пробувати непевного щастя — це не для мене.

XV

Я втратив відчуття часу. Спочатку було ще видно, тепер споночіло. Місяць відбився у воді Тічіно. Вдень дерева мовчали, а тепер природа співає: співають коники, співають сови, співають цикади. Чи, може, не співають, а кричать. Я втратив відчуття часу: минула година, можливо, дві. Але що таке одна година чи дві в порівнянні з тисячоліттями?

Від хижки до залізниці сто метрів, і багато тисяч років, і дві години мого життя. А що таке дві години?

Лісник та його жінка вийшли з хижки. І я тут, я живий, я сиджу на граніті. Сиджу і все бачу. Бачу лісника та його жінку, які вже роздяглися. Вони сидять на краю озера. Кидають камінці у воду: «плюсь, плюсь». Жінка лежить, а чоловік кидає камінці. Мені здається, що переді мною картина відомого художника. Оголене тіло жінки випромінює світло.

Я думаю про Аду і бачу, що різниця між наготою цієї лісовички і наготою моєї дружини така сама, як різниця між голим тілом на картині великого художника і голим тілом на порнографічній листівці.

Проїжджає поїзд. Це одна мить. Мене підхоплює вихор, на землі миготять чотирикутники світла. У ніздрі вдаряє запах поїзда, що здається мені духмяним та приемним, мов запах степу.

Жінка підводиться, і це вже інша картина великого художника. Вона починає рухатись. Кожен її порух — це нова й несхожа на попередню пластична фігура, інша картина. Навіть отой голий чоловік не схожий на голого чоловіка. Він теж схожий на голого чоловіка з картини.

Чоловік заходить за дерево, а жінка зникає за хижкою. Місяць освітлює її, проте місячне сяйво тьмяніє у світлі, що його випромінює жіноче тіло.

— Єво! — кличе чоловік.

Єва, і справді Єва. Її звати Єва, думаю я. Така жінка, як ця, хіба може мати якесь інше ім'я?

— Я тут, — відповідає вона.

Голос жінки випромінює сяйво, як і її тіло. Повітря сповнюється її променистим голосом.

Тепер вона зайшла за дерево, а він стоїть нерухомо. Я чекаю, щоб почути її голос. Місяць освітлює її обличчя. Добре, що я не подивився на неї зблизька. Зараз вона дивовижна. Вона промениться яснотою Джоконди. Але я бачу живу жінку. Я думаю: я не сплю, я живий, це я, Антоніо Момбеллі — і моє ім'я лунає як насмішка.

— Єво! — кличе він.

І знову кличе її, кличе знову.

— Єво!

Чоловік застогнав. Вона кидає в озерце камінчики. «Плюсь... плюсь...»

Чоловік і жінка зайшли до хижки. Вона засвітила свічку. Треба було шість, сім, вісім тисяч років, щоб досягти такого прогресу — свічки. Але тут не тільки свічка, а й скло у вікні. І, мабуть, є ще серп, який виблискує в світлі свічки. Шість, сім, вісім тисяч років тому серпи вже, мабуть, існували.

Вона стелить ліжко.

Він пригортається до неї. Їхнє кохання — це кохання в земному раю, таке несхоже на моє з Адою.

Атмосфера вдома гнітюча. Ада ходить зі своїм великим животом, як мучениця. Очі в неї червоні.

— Ти не знаєш, що це таке — мати над собою хазяїна! — каже вона Ріно.

Я заходжу на кухню, і вона змінює тему розмови.

— Ця рибина, Ріно, заважила триста грамів.

Але її очі залишаються червоними.

Я виходжу з дому і йду на майдан. Знайомі обличчя, знайомі голоси. Журналіст пояснював, чому Панчіролі, на його думку, великий гравець.

Я поставив на музичному автоматі «Чоловіка у фракці». Над майданом залунав голос Модунью. Підвівши очі, я побачив огрядного круглого чоловіка: обличчя кругле, голова кругла, живіт круглий — то була округлість, мов на рекламі пневматичних насосів «Мішелін». Чоловік жував торт.

Майдан безлюдний. У свій звичний час приїхали несерійкою оті двоє, чоловік і жінка. Журналіст не вгавав. Тепер він пояснював, як літають супутники.

— Вчені твердять, що супутник літатиме на орбіті днів із двадцять, а потім згорить. Але я з вченими не згоден. Б'юся об заклад.

Проте битися з ним об заклад ніхто не схотів. Тоді журналіст заходився розтлумачувати, як виготовляють і запускають на орбіту супутники і як вони обертаються навколо Землі.

Я пройшовся майданом і зустрів колегу Піскуані.

— Ти чув, що зробив Радянський Союз? Запустив супутника!

Він вдоволено засміявся і потер руки, немов це він сам запустив супутника.

Майданом іде священик. Щовечора о цій годині він переходить через майдан. Ще як я був маленьким, я бачив його о цій порі. Тепер я теж бачу його в цю пору. Змінилася тільки його хода. Вона стала втомлена. Чи це, може, втомилися мої очі? Напевне, винні мої очі: вони змушують мене бачити те, чого немає, але мені хочеться, щоб воно було.

З колегою ми забрели до іншого кафе. Ось вони: той самий промисловець, той самий робітник-лакуза. О пів на дванадцятку обидва вони поїдуть додому: перший своєю машиною, другий — велосипедом.

Над майданом знов лунає голос Модунью: «Чоловік у фракці».

— Поставили, щоб подратувати журналіста, — признався найближчий його друг.

А журналіст бурмоче зневажливо:

— Таку пісню може написати всякий!

Повертаюся додому.

Кімната порожня. Я дивлюся на ті кілька вогників, які ще блимають у Віджевано. Чути неквапні кроки повії, гудіння автомобіля.

Здалеку долинає гудок поїзда. Я плачу, не помічаючи цього, а по шибках б'ють дощинки.

XVII

Аерви в мене на межі. От-от щось має статися. Як Ада мене ненавидить! Часом мені здається, ніби її живіт роздувається не від вагітності, а від гніву до мене.

Щось має статися. Я не знаю, що саме, але відчуваю наближення небезпеки.

У школі я все думаю, як може Ада мені помститися. Піде до батька якогось учня просити грошей?

Навряд щоб вона це зробила, адже в мене тільки один багатий учень, і в його батька вона вже просила. До того ж тепер, коли вона працює і сама заробляє гроші, Ада знає їм ціну і знає, що гроші просто так не дають.

Яку ж тоді капость може вона мені вчинити? Зробити аборт — ось що.

Коли я в школі, ці думки так і лізуть мені в голову. Та ось я повертаюся додому, бачу її великий живіт і зітхаю з полегкістю.

XVIII

Сталося. Те, чого я боявся, сталося. Прийшовши додому, я побачив, що Ріно лічить гроші, цілу купу дрібняків.

— Де ти їх узяв? — спитав я.

— Це чайові.

— Чайові?!

— Чайові! Я тепер гарсон!

— Хто?!

— Гарсон!

Мій син — гарсон! Я затремтів, як у лихоманці. Мій син — гарсон! Мій син бере чайові, простягає руку і затискує в ній гроші! Мій син!

— Ти береш чайові?

— Так, тату.

Я почервонів. На столі лежали дрібняки, справжня милостиня. А за столом із задоволеним виглядом сиділа Ада.

— Хто послав тебе на заробітки?

— Мама!

— Он як!

— Я розносив страви, бігав з дорученнями і ось...

— Все Віджевано бачило, як мій син розносив страви!

Я відважив Ріно замашного ляпаса, потім ударив його ногою. Ріно заплакав, і я розлютився ще дужче. Я сподівався, що Ада спинить мене, але вона не втручалася. Ця розправа, навпаки, нібито розважала її. Вона сиділа й посміхалася своєю звичною ущипливою посмішкою.

А я вимахував руками й ногами і думав, що б'ю її. Я думав, що мати повинна втрутитися, рятувати свою дитину, і, може, й Ада думала так само. Одначе вона залишалась байдужою.

Нарешті Ріно врятувався втечею.

Руки мої пашіли, я не тямив себе. Я дивився, як виблискують у світлі настільної лампи монети, і мене аж нудило.

— Ми втратили сором, — пробурмотів я.

— Ріно буде гарсоном, — просичала Ада.

— Носієм! — закричав я.

Від цього вигуку Ада підскочила.

— Носієм! Носієм! Носієм!

Вона здригалася, ніби їй раз у раз відважували лящів.

Вона глипає на мене з ненавистю. Так дивляться ті, хто хоче помститись, але не може.

Мені вже несила. Я йду до кімнати. Заплаканий Ріно стоїть на порозі.

— Тільки спробуй зачепити маму!

Мені здається, що це не його голос, що то якийсь інший голос, більше того, мені здається, що це зовсім інша людина.

Повертаюся до кухні.

Руки в мене ще сверблять, я стискаю і розтискаю пальці й дивлюся на Адину шию. Проте я боюся Ріно.

— Адо! Ми бідняки, але хліб у нас не переводився. Нашо посилати хлопця на таку ганебну роботу? Ми переживали й гірші часи... Коли я уявляю, як Ріно підносить страви, як простягає руку по чайові, в мені усе перевертається... Що подумають про нас люди?

Я відчув, що плачу.

Коли я звів очі, Ада була збентежена, вражена. Очі в неї блищали, і я в ту мить подумав, що вона дуже гарна. Ада гарна, коли ми люби-

мося, коли вона страждає і коли сердиться. Тут вона помітила, що я її захопив зненацька, і сховалася за своєю звичною зневажливою по-смішкою.

— Ти наш хрест тяжкий,— процідила вона крізь зуби.

Я схопився руками за голову.

— Гаразд. Я зроблю все, чого ти бажаєш! Хочеш, щоб я кинув школу? Добре, я піду зі служби. Ти і твій брат матимете свою фабрику!

Ада погладила мене по голові.

— От побачиш, заживемо на славу! У нас грошей кури не клюватимуть! Ти станеш нашим компаньйоном. Щомісяця ми ділитимемо прибуток на три рівні частини, Антоніо.

Чути, як Ада вимовляє моє ім'я, мені завжди приємно.

— Ось так, Антоніо! — каже вона ще лагідніше.

— Я зроблю все, чого ти хочеш, Адо! Діти колись підуть із дому, і нам з тобою ще жити вдвох! — сказав я, пестячи її руку.

— Але ж у нас ось-ось має народитися друге!

Ада вмощується мені на коліна. Я торкаюся її розповнілих стегон. Ми цілуємося довгим поцілунком.

XIX

Я пішов до колеги Брагальї порадитися щодо своєї відставки. Колега Брагалья — великий знавець у шкільному законодавстві. Всі закони щодо вчителів — принаймні за останнє сторіччя — йому відомі.

Мій прихід вельми потішив його.

— Чому б тобі не зачекати ще кілька років? — запитав він.— Тоді твоя пенсія дорівнюватиме останній надвищці того коефіцієнту, за яким тобі нині платять, і ще три відсотки за безперервний стаж!

— Я так вирішив!

— Коли так, то ти маєш право на компенсацію в розмірі шістсот п'ятдесят чотири тисячі двісті двадцять три ліри! Подавай заяву через нашого директора на ім'я головного інспектора початкової та середньої освіти провінції.

Заяву я написав. Ось вона переді мною. Я її читаю, перечитую...

Чи ж не збожеволів я? Цією заявою я зрікаюся пенсії, зрікаюся платні, зрікаюся... Як я міг додуматися до такого: покинути школу?

Віднести заяву я не зважуюся. Більше того, мені здається, що зараз я неспроможний відповідати за свої вчинки. Рву заяву і заспокоююся.

Як я додумався до того, щоб зректися своєї незалежності і віддати себе на ласку дружини і шуряка?

Я походжаю по класній кімнаті, намагаючись знайти виправдання перед жінкою. Ось воно, виправдання: моя відповідальність за долю сина. У житті всяке може статися. Ріно повинен учитись, повинен закінчити університет, вибитися в службовці категорії А.

В моєму домі — свято. На столі порцеляновий посуд, який Ада береже для урочистих подій. Посеред столу кругла червона пляма: м'ясна закуска. За столом і мій шуряк Карло.

— Я передумав,— повідомляю я.— Заяви на виплату компенсації не подаватиму!

Ада низала плечима і холодно кинула:

— А я зроблю аборт!

Така сцена вже нібито була, здається, я її колись пережив у своєму житті.

— Це шантаж!

Ада знову низала плечима.

— Мати-потвора! Мати-негідниця! — вигукую я, згадавши новелки журналіста.

— Підлота у відповідь на підлоту! — заявила Ада.

— З мого боку це не підлота, а розважливість!

- Боягузлива підлота!
- Ні, розважливість!
- Називай це розважливістю.
- Виходить, я підлий боягуз?
- Авжеж. Як у тебе нема й крихти совісті — хто ж ти такий?
- Це з якого боку глянути!

Ада знизала плечима.

— Я все сказала.

Вона натягла на себе латане старе плаття.

— Куди ти?

— Просити милостиню.

Яка ганьба! Моя дружина — жебрачка.

— Зрештою, я завжди так одягнена зісподу!

— Але ж цього ніхто не бачив!

— Бридка пиха дрібного буржуа! — І Ада зневажливо плюнула на підлогу.

— Постривай, Адо!

Я знов настрочив заяву. Що ж, досі я ліпився до школи, як моллюск до скелі. Тепер я ліпитимусь до дружини та шуряка.

— Що буде, те буде, — зітхнув я.

XX

Двері директорського кабінету. Заява у мене в кишені, але відчинити ці двері мені несила. Вранці, передбачаючи, що мужність зрадить мене, я оголосив колегам про свій намір покинути вчителювання.

— І що ж ти робитимеш? — поцікавився Аміконі.

— Стану підприємцем.

Обидва, Аміконі й Чіполлоне, зареготали.

— Ти ще повернешся до школи — запам'ятай наші слова!

Новина поширилася зі швидкістю блискавки. Щохвилини підходив хтось із колег і запитував, чи це правда.

— Правда.

На мене дивились, як на божевільного. Мене це тішило.

— У підприємці?

— У підприємці.

І ось я дивлюся на блискучу дверну ручку і не зважуюся підняти руку. А як же моя відповідальність за Ріно?

— Компенсації вистачить не надовго, а потім? — спитав Аміконі.

Господи, вони читали мої думки, вони дивились на мене як на канатохідця, що виступає без запобіжної сітки.

— Схаменися! — застеріг колега Чіполлоне.

Я перед дверима директорського кабінету, я ще живий, я не сплю. Читаю на таблиці: *директор*. Ось двері, он там стоять мої колеги, а ось я із цим папірцем, де я прошу звільнити мене, де я зрікаюся свого фаху.

Я повернувся до свого класу. Півгодини просидів, обхопивши руками голову.

Увійшов колега Пескетті із спортивною газетою в руках.

— Один чілієць пробіг мильо за три і сто двадцять чотири тисячних. Феноменально!

Я вийшов із класу. Вчителі біля директорського кабінету ще не розійшлися.

Я що, поперек горла вам стою? Так я подумав. Заплющивши очі, відчинив двері директорського кабінету. Директор остовпів, побачивши мою заяву.

— То це правда? Ви збираєтеся стати підприємцем? Якщо ви справді почуваєте нахил до підприємництва, то гаразд!

Директор прискіпливо перечитав мою заяву, узяв ручку і порозставляв крапки над «і», яких бракувало.

— Знак переносу на поля вилазити не повинен... Овва, я й забув, що ви вже не вчитель, а підприємець... «Одначе» слід писати на початку речення, після крапки... А чому це поспіль аж три «і»?.. А каліграфія у вас, як завжди, синьйоре... промисловцю Момбеллі!

Директор не став заперечувати, щоб гроші в муніципалітеті мені виплатили наперед.

Колеги за директорськими дверима досі не розійшлися. Вони дивились на мене, як дивляться на канатохідця, що тільки-но виконав свій небезпечний номер.

— Заздрю тобі,— сказав Наніні, потискаючи мені руку.

Потім я пішов до муніципалітету, у відділ освіти.

— Нас народ обрав, щоб ми народу служили,— проголосив завідувач, відлічуючи мені гроші.

Вдома на мене чекали Ада та Карло. Від напруженого чекання вони були бліді, виснажені.

— Ось гроші!

Вони дивились на мене, як зачаровані.

— Клянуся, ти не пошкодуеш,— заявила Ада.

XXI

Я — службовець на підприємстві своєї дружини та шуряка. Наша фабрика — це одна невелика кімната. Я намагаюся бути корисним. Залагодивши конторські справи, надягаю фартух і начищаю черевики, обрізаю бахрому, пакую.

Ніхто не бачить мене, і я спокійний. Якби мене хто оце уздрів, я б крізь землю провалився з сорому.

Я задоволений собою. Я вчинив акт мужності. Це Ада штовхнула мене на цей подвиг, і я їй вдячний за це. Завдяки їй я став мужчиною.

XXII

К олеги у відпустці. Школи закриті. Проїжджаючи майданом на велосипеді, я бачу їх за столиками кафе, лінивих відпускників. Я почувую якусь зверхність. Думка: я працюю. Працюю.

XXIII

П рудовий напружений день. Підйом о шостій і праця до першої. Потім я працюю з другої до восьмої. О дев'ятій — початок третьої зміни.

Справи на фабриці нібито йдуть непогано. Карло з Адою своє діло знають. Я в них підсобник — як і Ріно. Що мій заробіток не перевищує заробітку дружини, мені байдуже. Коли я працював учителем, а вона робітницею, було куди гірше. Тепер ми з нею дрібні власники.

Мене посвятили в усі таємниці нашої майстерні. Як каже Ада, брат хотів мене залишити в невіданні щодо їхніх прибутків, мовляв, мені краще нічого не знати.

— Ти не знаєш Антоніо! — відповіла йому Ада.

Отак і відрубала! Молодець!

XXIV

У спіхи мої явні. Непомітно для себе самого я змінив свої звички майже двадцятирічної давнини. Я перестав ходити вранці до кафе, викурювати о шостій вечора на канапі єдину за цілий день сигарету і грати по неділях у скопу. Незмінною залишилася тільки одна звичка: недільна прогулянка майданом і відвідини церкви.

Адине тіло пахне клеєм. Це приємно. Неприємно, коли вона розкриває рота або вимахує руками. Вона багато чого нахапалася від чоловіків.

Прошай ще одна звичка — звичка любитися двічі на тиждень. Тепер ми робимо це лише у суботу ввечері або в неділю вранці.

Ріно нелегко поєднати роботу з навчанням. На щастя, тепер канікули. Рік Ріно закінчив непогано і пообіцяв старатися. Скільки ще пихи в мені: так і кортить побачити його службовцем категорії А.

Позбуваюсь я, позбуваюся нікчемної пихи! Сьогодні я не розгубився, перестрівши боржника, а одразу зажадав від нього грошей. Виходить, це куди легше, ніж я думав. Ніякого тобі сорому, а я, дурний, боявся.

Кляті пологи! Це ж треба, Ада має народити в самому розпалі трудового авралу. Нема щоб обродитися днів на десять раніше або пізніше! Ада стала невпізнанна. Усе в ній змінилося: і постать, і погляд, і навіть голос.

Приємне відчуття самовдоволення. Сьогоднішній вечір я провів у кафе «Товариство» разом з іншими підприємцями, тими, хто так дратував мене, коли я служив учителем і бачив цей самий вираз самовдоволення у них.

Частина друга

I

Сьогодні свято. Після трудового дня я знов пішов на місток. Он і Єва з чоловіком, працюють. Я обминув їх кружним шляхом. Я не хотів бачити Єву зблизька. Краще уявляти її такою, якою видно здалеку, з містка.

Вже іншими очима дивився я на залізницю. І на ту відстань, що відокремлювала хижку від залізниці.

Як на душі легко! Таке відчуття, ніби я шубовснув брудний у воду і бачу, як вода брудниться, а тіло стає чистим.

А от Єва та її чоловік не думають про такі відчуття, вони спізнають їх насправді. Сьогодні ввечері я побачив, як вони, голі, обкачалися в багнюці (навіть покриті багнюкою, Євине тіло сяяло), а потім поринули в озерце і вийшли на берег охайні й чисті. Вони сміялися щасливим сміхом.

Потім зайшли у хижку і заспівали. Голос у Єви сріблястий і на низьких нотах напрочуд теплий. Чоловік співав, як усі чоловіки, може, трохи занизько. Чудовий дует.

Цю гармонію порушила моторка на Тічіно. Прикро, що поряд із Своєю існують моторки і гудуть їй над вухом.

Потім вони любилися, Єва та її чоловік. Лежали на дошках, і Євине обличчя випромінювало таку ніжність, що й повітря здавалося напоєним цією ніжністю.

Згадка про Аду неприємна мені, огидна. Я навіть подумав про її смерть. От би Ада вмерла, а я заступив місце цього лісника... Я відчував задрість, лютю до нього, я жадав жити його життям, у цій хижці, з цією жінкою.

Ось під рукою камінчик. Того разу його, здається, не було. Хтось його сюди приніс. Хтось тут проходив, а може, й сидів. Незбагненне почуття ревності опанувало мене.

«Плюсь-плюсь-плюсь...» То я кинув камінчик у озерце.

II

Син. У мене син. З його появою зродився і сумнів: не мій! Волоссячко в нього руде, а на личку повно ластовиння. Ось тому мені й сумнівно: не мій. Рудих ні в моїй, ні в жінчиній рідні не було. Немовля на руках, а я дивлюся на дружину і, здається, бачу в неї на устах оту її ущипливу посмішку.

«Не моє!» — думка.

— Хіба це моє? — кажу я півголосом.

— Широ дякую, — відповідає Ада.

Спить вона знову в кімнаті Ріно. Дитини я не беру, не можу тримати її в руках. Мені здається, що це якась звірючка. Дуже негідне почуття.

— А що, як твоє?

— Краще знати правду, що не моє, ніж сумніватися.

— Я тобі співчуваю.

Я почав пригадувати, як жила Ада в ті місяці. Так, ми часто сварились і навіть дуже, ми були невдоволені одне одним, і навіть доходило до ненависті. А потім несподівана звістка про її вагітність. А руде волоссячко! Причин більш ніж достатньо для сумнівів у батьківстві.

— Між нами усе скінчено! — заявила Ада.

Що більше дивлюсь я на цю руду голівку, то частіше питаю себе: а може, таки моє? Може, я вже не маю голови на в'язах?

Порівнюю дитину з Ріно: це антиподи. У рудого малюка жодної сімейної рисочки.

— Звідки ж родом це янголятко?

Ущиплива посмішка дружини:

— Я тобі співчуваю.

Дні і ночі ні хвилини спокою.

Моє чи не моє?

Ці запитання, як удари молотом по голові.

Смерть дитини я сприйняв як визволення, як велику радість. Так сприймаєш звістку про те, що набридливий гість через кілька днів їде.

«Я щасливий, — запевняю я себе і тут же схоплююся: — Щасливий, що у тебе помер син?»

— Тепер ти щасливий, — кидає Ада.

— Скажи мені правду!

У відповідь та сама ущиплива посмішка.

— Якби не Ріно, давно втекла б від такого покидька, як ти. Ось гроші, які ти нам позичив. Подався!

Вона майже пожбурила гроші мені в обличчя. Гроші впали на стіл. Принизити людину можна багатьма способами. Один з них — не відповідати грубощами на грубоші.

— Гарзд, я вірю, що дитина моя! — сказав я наче уві сні.

Очі в Ади заблищали.

— Краще б ти не казав цього, а пішов від мене. Я б на твоєму місці ніколи не жила з жінкою, яку запідозрила в зраді.

Ми знову спимо на одному ліжку, одначе між нами прірва. Ми навіть не розмовляємо, спимо собі поруч, та й годі. Як усе-таки я міг зрадіти смерті свого сина? Проте знову й знову повертався сумнів, що дитина була не моя.

Звідки в неї руде волосся?

Я почував себе нікчемою, мене нудило від самого себе, від виснажливих сумнівів.

Коли Ада повернула мені гроші, я їх не взяв. Тоді вона поклала їх у банк на моє ім'я. Банківську книжку кинула до моєї шухляди, і я досі вдаю, ніби не бачив її.

Вночі, охоплений сумнівами, я блукаю по кімнаті. Ада лежить, дивлячись у стелю, на відбитки тіней, що пробігають вулицею.

— Адо! Ну чому ти ні разу не запитала, звідки в мене сумніви в моєму батьківстві? Чому? Може, я й повірив би тобі!

Її ущиплива посмішка стає саркастичною, далі переходить у лютий вищир.

— Адо, ти ж працювала на фабриці, а там робітники, чоловіки. Ну, постав себе на моє місце!

Вона тільки мовчки посміхається.

— Я вже тобі сказала, що я зробила б на твоєму місці!

Чому я не піду з дому? Що мене утримує тут, у цих чотирьох стінах? Ріно? Ні. Ріно — тільки відмовка. Мене утримує тут страх.

— Я зневажаю тебе, — сказала якось Ада — сумно, із жалем.

Думка: я тут, я не сплю, я живий і никаю по цій кімнаті. Своєї дружини я не знаю. А вона знає мене, знає і зневажає. За вікном — вулиці, будинки, вогні. Думка: я тут, я ще в цьому домі, з цією жінкою, яку підозрюю у зраді.

Я кусаю собі пальці, і біль мені прийнятний. Я рву зубами плоть, мені боляче, і я думаю: навіщо я покинув школу? От якби в мене була робота, своя платня, я пішов би від неї! Справді пішов би! А тепер я тут, і досі тут, досі тут і знаю, що тут і залишуся.

Перед очима — руда голівка. То на дерев'яній стіні новобудови горить у вікні червоний ліхтарик. Червоний ліхтарик — голівка мого померлого сина. Господи, *мого чи не мого?*

IV

Як мені віднайти душевний спокій? Я здаюся покидьком самому собі. На фабриці я, ясна річ, у всьому залежний від шуряка та дружини, а вони ставляться до мене, мов до чужого, або, коли їхня ласка, мов до друга сім'ї.

Зрозуміло, мої руки їм не потрібні.

Вдома на мене чатує самота. Як мені віднайти душевний спокій?

Я згадав про поведінку журналіста на футболі і про його поради гравцям і тренерові. Певне, душевний спокій можна віднайти лише з тими людьми, яких ми вважаємо нижчими від себе. Взяти хоча б моїх колег. Нижчими від себе вважаю їх не я, це вони вважають мене вищим за себе.

При зустрічі вони кажуть мені:

— Ти хоробра, ти мужня людина!

Колега Наніні признався, що вже не раз збирався кинути школу, але в останню мить не зважувався.

— І не я один! — казав він мені.

Проти них — я вищий.

Піду до кафе. Думка: я йду, щоб віднайти душевний спокій, щоб відчутти своє «я». Ось за столиками колеги, знуджені від канікулярного неробства. Це мені до вподоби.

Підсідаю до їхнього столика. Зате їм, відпускникам, моя присутність не до вподоби.

— А ось і наш фабрикантик!— бурмоче Чіполлоне.

Колега Брагалья поцікавився, скільки я одержав компенсації.

— Шістсот п'ятдесят чотири тисячі двісті двадцять п'ять лір,— кажу я.

— Не може бути,— відповідає він, насупившись.

— Точно стільки.

— Ти певен?

Щоб переконати його, дістаю квитанцію.

— Можеш перевірити!

— Ти повинен був отримати шістсот п'ятдесят чотири тисячі двісті двадцять три,— відповідає він.

— Двадцять п'ять.

— Тоді вони помилилися в розрахунках!

— Ти маєш рацію: шістсот п'ятдесят чотири тисячі двісті двадцять три!— оголошую я.

— От бачиш,— самовдоволено каже Брагалья.— Я слів на вітер не кидаю.

— Вип'єте чогось? — запитую я.

— Не треба нам твоєї милостині. Ми маємо платню,— відповідає Чіполлоне.

Колега Аміконі відсапується.

— Ця десята комісія, чого вона чекає, чого чекає...

Я віднаходжу душевний спокій. Гарно мені тут сидиться! Колеги явно думають про те, як би мені чимось дошкулити. І справді, колега Чіполлоне підморгує колезі Пальяні.

— То як справи на твоїй фабриці?

— У мене немає фабрики! — відповідаю я.

— Ну, на твоєму підприємстві.

— Немає в мене підприємства.

— А що ж тоді в тебе є? — цікавиться колега Варальді, засовуючи руку до кишені.

— Така собі майстерня на паях із моїм шуряком.

Колега Варальді хитає головою.

— Б'юсь об заклад, що ти жалкуєш про відставку.

— А ми у відпустці! — сказав Чіполлоне.

— З вашими заробітками тільки й сидіти у відпустці! — відповідаю я, цмулячи коньяк.

Колеги презираються між собою. Моя репліка зачепила їх за живе.

— По-моєму, ти менше заробляєш, ніж учитель з коефіцієнтом двісті два! — зауважує Аміконі.

Я потер руки.

— Якщо хто-небудь з коефіцієнтом двісті два має бажання працювати в мене, я платитиму йому щодня по три тисячі!

Ми всі вже добре розігрілися. Я замовив ще один коньяк.

— Принесіть «Мартель»,— сказав я офіціантові.

— Я певен, Момбеллі заробляє, як службовець коефіцієнту триста двадцять п'ять і не більше,— сказав колега Брагалья.

Тут усі підхопилися на ноги — прийшов директор. Залишився сидіти тільки я. Та ще й при цьому витягнув ноги.

— Ось йому треба працювати три місяці, щоб заробити стільки, скільки заробляю я за один,— кинув я.

— У нього ж категорія А, чотиреста шістдесят восьмий коефіцієнт! — сказав колега Брагалья.

— Та ще квартирні! — пробурмотів Аміконі.

Я вихилив коньяк, зі словами «Здачі не треба» дав офіціанту тисячолірову банкноту і прицмокнув язиком.

— Дрібнички!
— Але ж ти не матимеш пенсії! — промимрив Чіполлоне.
— Я не пенсіонер.
— І все ж сумнівно, щоб ти добре заробляв. Не вірю,— промовив Аміконі.

— Я теж,— підхопив Варальді.— Він уже шкодує про свою відставку.

Я дістав купу асигнацій у тисячу й десять тисяч лір.

— Досить?

— Оце виховання: хвалитися гаманом! — пробурмотів Аміконі.— По-моєму, твоя відставка вимушена... Це ж треба, щоб вихователь хвалився гаманом!

— Так роблять, коли гаман чужий,— посміхнувся колега Варальді.

— Ба ні, мій!

— Ти хочеш сказати, що заробляєш їх ось так? — І Чіполлоне підставив долоню, мов просячи милостиню.

Я пирхнув.

— Хочете вірте, хочете ні.

— Які можуть бути заробітки, коли в тебе ні фабрики, ні навіть майстерні,— сказав Аміконі й засміявся.— Що, заціпило?

Я знову пирхнув, цього разу поблажливо.

— Ні фабрики, ні майстерні у мене й справді нема. Я даю роботу надомникам: чотири шевці шиють для мене черевики, ще чотири підбивають. Нам залишається тільки пакувати.

— Скільки ж ти на одній парі черевиків заробиш? — сказав Варальді.— Сотню лір од сили!

— А вісімсот не хотів?

— Не може бути!

— Вісімсот лір на парі, присягаюсь!

Запала мовчанка. Нарешті знайшовся Чіполлоне:

— Це ще треба знати, скільки ви виготовляєте і скільки продаєте.

— Сорок дюжин щодня, і товар не залежується!

Всі роззявили рота й поблідли. А я їх добив:

— Це ще не все! По шкіру я їжджу на таксі за межі Віджевано.

Потім ховаю матеріал у коморі. Отож податок не для мене.

Цього разу мовчанка запала надовго. До мене знову вернувся душевний спокій. Перевальцем я сходив до бару по сигарети «Султан» і повернувся назад. Шкода, що колега Варальді вже пішов.

V

— «Султан» я купую, щоб частувати клієнтів і постачальників,— пояснив я колегам.— Однак... прошу!

Сигарет ніхто не взяв. Я саме прикурював, коли колега Чіполлоне промовив:

— Колего Момбеллі, ти помітив, як колега Варальді засунув руку до кишені?

— А що таке?

— Ти помітив, як він засунув руку до кишені чи ні? — запитав Чіполлоне.— І як він...

—... почухався?

Чіполлоне розсміявся.

— Ну? А що таке сталося? — спитав я ослабленим голосом.

Чіполлоне явно не поспішав. Спочатку він закинув ліву ногу на праву, потім — праву на ліву.

— А от що, друже Момбеллі! Про недавній візит до нас одного податкового інспектора тобі, мабуть, відомо. Знаєш, як його прозвали віджеванські підприємці?

— Як?

— Гарсон! Каву! Тільки гарячу, а то холодну я вихлюпну.

— Як?

Чіполлоне проковтнув слину. Почекав, поки принесуть каву, повагом випив.

— Гаряча,— заспокоїв він гарсона, потім звернувся до мене: — Його прозвали Жавер. Хто такий Жавер, думаю, знаєш? Жавер — це страхітливий поліцейський шпиг із роману Гюго «Знедолені».

— І що ж із цим вашим Жавером?

Чіполлоне реготнув. Знов опустил праву ногу на землю і закинув її на ліву. Колеги сиділи з роззявленими ротами.

— Цей Жавер, зазнавши цілковитої поразки в боротьбі з незаконними промислами, почав міркувати так. Де укладаються всякі незаконні угоди? І відповів собі: у барах, у кафе! І що ж він тоді вчинив? А ось що. Доручив пенсіонерам або тим, хто збирається на пенсію, підслуховувати всі розмови у барах та в кафе. Адже якщо в кафе цілий день стовбичить молодий хлопець, то це підозріло, а якщо старий...

— Ну?

— Повір: мені самому пропонували таку службу.

— Ну?

Чіполлоне знову ковтнув слину, зітхнув і сказав:

— Усе почуте ці люди потім переказують Жаверові. А щоб не було перекручень і явної брехні, наш Жавер роздав їм портативні магнітофончики.

— Виходить, Варальді засунув руку до кишені, щоб увімкнути магнітофон,— закінчив Чіполлоне.

VI

Жіч. Я ходжу по кімнаті. Кімната повна диму. Скільки ж це я висмалив сигарет?

Перед очима у мене сцена на майдані: як я дістаю гроші, як глузую з колег. Так упасти, так принизити себе!

Вихвалитися, що моя дружина і шуряк заробляють шахраюванням! Я сердитий, лютий на самого себе. Який я все-таки нікчема. Цілком заслуговую на такого колегу, як Варальді.

Дружина моя хропе. Ковдра підіймається й опускається в такт із її диханням. Утікаю від цього хропіння до вітальні. Чергова сигарета. Думка: магнітофон. Саме тепер, коли фабрика набирає сили, я базікаю, розповідаю всім на майдані про сімейні таємниці. Шуряк мав рацію: мене треба тримати далі від фабричних справ. А що, як Карло й Ада дізнаються?

Серце в мене калатає. Ось моє відображення в дзеркалі. Ця постать із довжелезною сигаретою в зубах — це я. Достоту 'карикатура на мене.

Повертаюся до спальні, лягаю і намагаюся заснути. Але жінчине хропіння нервує мене. Більше несила зносити це хропіння, бачити, як піднімається й опускається ковдра...

Йду і зачиняюся в туалеті.

VII

Прокинутися в туалеті — почуття ні з чим не зрівнянне! Я прокидаюсь і розумію, що розбудив мене стук. Проте не зразу усвідомлюю, де я. Бачу умивальник і відчуваю біль у руці: ага, це я рукою спирався на умивальник, а голова спиралася на руку. Я підводжуся з унітаза. Виходить, я просидів тут цілу ніч. Гупання кулаків у двері. Я ступаю крок і мало не падаю: штани лежать на підлозі.

Відчиняти мені соромно.

Гупання у двері.

Відчиняю і бачу зніжковілу дружину.

Лягаю в ліжку. Ада повертається до спальні, і я починаю дихати натужно. Я намагаюся пробудити в ній жаль до себе.

— Вам що, погано?

— Ні, синьйоро!

— Я зараз принесу вам термометр!

— Коли ваша ласка, синьйоро!

Справжнє безглуздя: жінка, що звертається до мене на «ви», моя дружина.

— Постав термометр!

Як добре, що вона звернулася до мене на «ти»!

Ада спирається на бильце ліжка.

— Антоніо! Син, який у нас помер, твій! Справді твій, клянуся тобі життям Ріно, син твій! Сьогодні вранці, коли я не побачила тебе в ліжку, в мені усе перевернулося. Я поставила себе на твоє місце, Антоніо! Якщо, думаю, він дійшов до того, щоб спати в туалеті — значить, він страждає, бідолаха. Повторюю тобі: це твій син!

— Подумати тільки, а я, коли він помер, радів! — посміхнувся я. Вона теж посміхнулася.

— Адо! Я скажу тобі лише два слова: пробач і забудь.

Мій голос здався мені фальшивим і неприємним. Ада погладила мене по голові:

— Це ти пробач, що я народила руду дитину.

Вона взяла в мене градусник.

— Температура нормальна. Тридцять шість і шість.

— Мені зле.

— Але градусник...

— Ти більше віриш градуснику чи мені? — запитав я.

— Тобі, Антоніо. Полеж, якщо нездужається.

VIII

Я зібрався піти поговорити з колегою Варальді. «Принижуватися перед таким типом!» — думав я дорогою.
У класі Варальді я обімлів.

Колега сидів, як король на троні, одягнений в якийсь балахон. Довкола сиділи навпочіпки школярі. Хлопчина в окулярах, перуці та накладній бороді дивився в підзорну трубу на люстру.

— І все-таки вона крутиться! — почув я.

— Галілею, я — дож! — оголосив Варальді.

— Так, учителю.

Варальді зажадав тиші.

— Кажуть, ніби синьйор Галілей зробив якесь відкриття! Цікаво, що то за відкриття?

Він тицьнув пальцем у одного хлопчика.

— Найясніший доже, до вас прийшов Галілео Галілей!

— Пропустіть його! — звелів Варальді.

— Ваш слуга покірний, — уклонився Галілей.

— Розкажіть мені про ваш прилад.

— Мій прилад, доже, дозволяє бачити дуже далеко. Він дає змогу помітити вітрила на кораблях ще до того, як їх стане видно неозброєним оком!

— Виходить, — сказав дож, — можна виявити корабель десь на дві години раніше, ніж він помітить нас?

— Саме так, доже!

— Ану, перевіримо.

Тут учні помітили мене. Варальді зарепетував:

— Ти, мугиряко, чого прешся без дозволу? — Потім глянув у підзорну трубу і вибачився: — Я думав, що це педель. — Балахон сковував його рухи, і він пробурмотів зніжковіло: — У мене активний урок!

— Я бачу.

— Урок ще не завершений. Щоб директор не вважав мене матеріалістом, я пов'язу далі матеріал із нашим творцем...

— Пробач.

Варальді кивнув Галілею, який втирався своєю накладною бородою.

— Галілею, монолог!

— Дожа насамперед цікавлять кораблі, тому я й запросив його поглянути на них. Адже наше місто стоїть на узбережжі Адріатики і в його центрі — лагуна. Але тепер я збираюся націлити свій інструмент у небо. Та чи витримають це мої очі?

— На коліна! — гукнув Варальді.

Галілей упав навколішки.

— О господи, збережи мені зір! Мені так хочеться розкрити красу твого творіння! Жити в гармонії з усесвітом! Заглянути в нескінченний простір...

— Чудово! — сказав дож. — О, Галілео Галілей, народжений у Пізі тисяча п'ятсот шістдесят четвертого року, ти засновник сучасної науки.

На ці слова один учень штовхнув люстру, яка почала небезпечно розгойдуватися.

— І все-таки вона крутиться! — зарепетував Галілей.

— Хвилиночку, діти! — мовив Варальді, коли я потягнув його за рукав.

— Чого ти прийшов? — спитав він, зиркнувши на мене.

— Мені сказали, що ти... Слухай, Варальді, вчора я поведився по-ідіотському, базікаючи про свої справи, а ти...

— Що я?

— Мені сказали, що ти стукаєш.

Я не зводив з нього очей, а він — з мене.

— Це правда?

— Момбеллі, ти знаєш, що несплата податків — гріх? До того ж смертний. Хіба не сам папа це підтвердив?.. Як ревний католик, я з гріхами та грішниками повинен боротися...

ІХ

Переді мною Карло й Ада. Погляд у моєї дружини лютий.

— Антоніо! Сьогодні вранці приходили з відділу податків.

— Що, що?

— Спершу обдивилися кругом, а потім шасть туди, де ми ховаємо шкіру.

— Не може бути!

— Вони все про наші прибутки знали: вісімсот лір на парі. Знали, скільки пар ми виробляємо за день...

— Невже?

— Такого штрафу нам ніколи не сплатити!

— Що ти кажеш!

— Антоніо! Хтось із нас трьох пробовкався!

Думка: не зізнаватися!

— То хто ж усе-таки? — озвався Карло. — Про все це знали лише ми троє.

Напружена мовчанка. Потім я візьми й ляпни:

— Це, мабуть, Ріно!

— Ріно не знав нічогісінько! — сказала Ада.

— Тоді, мабуть, ти! — бовкнув я.

— Повтори, що ти сказав!

— Адо, я такої думки, як і твій чоловік, — заявив Карло. — Може, ти сказала якійсь приятельці, ну, вихопилося...

Ада вибухнула нервовим плачем.

— Вибач,— провадив Карло.— Антонію хай і легковажний, але не настільки, щоб вибовкувати таємниці.

Ада заплакала ще розпачливіше, мов дитина, звинувачена в тому, в чому не може виправдатись.

— Жінці можна пробачити,— суворо сказав Карло.— Жінка є жінка, у неї язик без кісток, а от чоловікові...

Мабуть, Карло в такий спосіб натякав на мене. Таку він обрав тактику. І навіть нападки на Аду входили до його тактики.

— Що ж тепер робити? — спитав я занепокоєно.

— А що тут поробиш! — пробурмотів Карло.— Звернемося до адвоката Ракамута, може, щось і вийде.

— Аби якось зам'яти.

— Це не я,— з плачем повторювала Ада.— У мене рот на замку. Я не якась дурепа. Це ж тільки пришелепувата може ляпати язиком. А я...

Тут я глипнув на Карло.

— А якщо ти?

— Я?

— Так, ти, базіка язикатий!

Карло підхопився і стиснув кулаки. Несподівано мене підтримала Ада.

— А чом би й ні? Ти ж так любиш корчити з себе хазяйчика!

Сварку загасив прихід Ріно.

— Поговоримо про щось інше,— сказала Ада, втираючи очі.

Карло сказав якось загадково:

— На четверту підемо до адвоката Ракамута!

Х

Чекаю четвертої, щоб іти з Адою й Карло до Ракамута. Вже годину ми сидимо втрюх і мовчимо. Ні тобі пари з уст — цілу годину! Усі троє в напруженому чеканні розглядаємо стелю.

Годинник іде повільно, але невблаганно. Цокання його сповнює кімнату, немовби висловлюючи тривогу, що опанувала нас трюх. Цок-цок, цок-цок.

Шкода, що Ріно пішов. Пішов на роботу, працювати за свою матір, дядька і батька. Думка: бідолашний Ріно. І відчуття своєї нещирості.

Ада чекає четвертої години, сподіваючись, що в адвоката з неї буде знято тінь підозри.

А Карло? На що чекає Карло?

Мабуть, він знає про мою провину, але мовчить.

Ось вони обоє підвелися.

Вони збираються йти. Я теж підвівся, і ми всі троє дивимося в обличчя одне одному. Кожен має вигляд людини, впевненої в собі.

У мене теж цілком упевнений вигляд.

ХІ

Кабінет адвоката Ракамута. Адвокат за столом, на столі купа паперів, списаних дрібним почерком.

— Христос зійшов із хреста! — почули ми крик адвоката.— А хрест порожній... порожній хрест!

Вогненні очі адвоката втупились у мене, і я чую:

— Ви повинні піти звідси з іскрою божою в серці! — І знову, як луна: — З іскрою божою!

Адвокат підводиться.

— На ці роздуми мене надихнула книжка китайського філософа Лаоцзи! Хто такий Лаоцзи, знаєте? Не знаєте Лаоцзи? Бідолахи ви, нещасні шевці!

Йому, мабуть, видно все моє нікчемство.

— Ви люди прості! Мій філософ має рацію! Людству необхідна загальнолюдська мова! Мова усім зрозуміла! — Удар кулаком об стіл. — Недосить знести кордони, недосить знести митниці. Потрібна єдина мова!

Слухати його мені втішно. Адже час іде.

— Слова для цього непридатні! Треба знищити слова! Так! Знищити! Ми повинні спілкуватися за допомогою чисел! Числа замість слів. Скажімо, цей олівець називати не олівцем, а наприклад, тринадцять! І щоб у всьому світі знали: тринадцять означає олівець. Вісімнадцять — це картина. П'ятдесят — годинник! Ось якої універсальної мови прагнув філософ Лаоцзи!

— Синьйоре адвокате, ми згодні з вами, — каже Карло. — Одначе ми прийшли до вас у зовсім іншій справі...

Ракамуто від цієї справи за тридев'ять земель. Його замислений погляд прикипів до паперів.

— Авжеж! — чути його бурмотіння. — Потрібна мова чисел! Людству ніколи не домовитися за допомогою слів. Числа — ось що встановить усесвітню спільність людей! Макарони — двадцять один. Рис — двадцять два. Троянда — п'ятнадцять...

На обличчі адвоката тінь зажури.

— Ви славні люди! — чути його голос. Пильний погляд на мене, на Аду, на Карло. — Програна ваша справа. Хтось із вас пробовкався на майдані про ваші прибутки.

Я зирк на Карло, він зирк на мене, потім ми удвох зирк на Аду.

Адвокат підійшов до книжкової шафи, добув звідти магнітофон та стрічку.

— Тут доказ, що завинив один із вас двох. Очевидно, що голос не жіночий.

Ада зітхнула з полегкістю, їй мов камінь упав із серця.

— Хтось із вас двох. Чий це голос?

Клацання магнітофона. Голос, який сповнив кімнату, так скидався на мій, що я аж злякався.

— ...має бажання працювати в мене, я платитиму йому... треба працювати три місяці, щоб заробити стільки, скільки заробляю я за один... ні фабрики ні майстерні в мене нема, я даю роботу надомникам, чотири шевці шиють для мене черевики...

Очі дружини і шуряка прикуті до мене. Два коліщатка, магнітофонна стрічка, і мій голос...

— Вісімсот лір на парі, присягаюсь... сорок дюжин щодня, і товар не залежується... це ще не все... потім ховаю матеріал у коморі... отож податок не для мене...

XII

А легко зносити самоту. Тим паче коли живеш із дружиною і сином. Саме їхня присутність підкреслює мою самоту. Ходити на фабрику мені заборонено. Мої руки, як я здогадувався й раніше, там не потрібні. У вільний від основної роботи час Ада з братом самі справляються з тим дріб'язком, який спочатку доручали мені.

Проте мучить навіть не самота. А усвідомлення своєї непотрібності, марноти свого існування.

Кишенькові гроші Ада мені дає. Цілий день сиджу біля вікна і дивлюся на вулицю. На душі почуття, знайоме з дитинства, коли мене хлопчиком не приймали до гри.

Майже двадцять років тягти лямку, щоб тепер сидіти біля вікна, щоб у всьому залежати від Ади. Я сиджу й спостерігаю за вуличними подіями. О третій годині тіні від будинків видовжуються майже до се-

редини вулиці, по третій вони сягають за половину, повзуть далі, затінують усю вулицю й насуваються на будинки навпроти.

Вечір, перші зорі спалахують у небі. Вулицю заповнюють робітники. Автобуси з тими, хто повертається додому в села. Думка: «Вони на ногах із п'ятої». А я піднявся об одинадцятій.

Ще один день змарнований.

XIII

Я наче заправ у зимову сплячку. Лягаю по обіді й сплю до самого вечора.

Вбивши півдня, сьогодні пішов до містка на каналі.

Повне розчарування. Хижки не стало. Зникла.

Після вечері знову хропака.

Мені соромно перед Ріно.

— Я вже старий,— бурмочу я.— Мені нездужається!

А коли не сплю, тобто коли живу, мене охоплює якась нестями.

Оголошено конкурс на заміщення вчительських вакансій.

Чому б не взяти участі й собі?

XIV

Я ходжу на підготовчі курси. Один курс, щоб отримати півбала для занесення до списку підмінних учителів. Назва цього курсу «Африка». Тепер, якби я десь побачив сліди від укусів мухи цеце або на моїх очах когось ужалила тропічна змія, я знав би, як діяти. І як лікувати дітей, хворих на тропічні недуги.

Другий курс — це курс підготовки до конкурсних іспитів на заміщення вчительських вакансій.

Курсанти — молоденькі вчительки та кілька дівчат із романтичним виразом облич. Колега Наніні та я — серед них перестарки.

Лекції читає викладачка педагогіки.

— Дорогі вчителі, пам'ятайте, дитина — це ваза, яку не так легко наповнити...— проголошує викладачка.

— Зате легко спорожнити,— пирхає Наніні.

— Дитина — це іскра, яку слід роздмухати в полум'я,— провадить викладачка.— Не дивно, Наніні, що ви й досі позаштатний учитель у тому віці, коли люди добираються до найвищого коефіцієнту.

Вона знову перейшла до своєї лекції.

— Урок на тему «Залізо» в четвертому класі початкової школи. Як би ви стали пояснювати своїм учням, що таке залізо? — звернулася вона до молоденької вчительки.

— Я спершу переглянула б методичну літературу.

— Академізм! Знову академізм! Дати урок на тему «Залізо» найкраще в гостях у рудокопа!

— А у Віджевано,— гукнув Наніні,— рудокопів нема!

— В такому разі,— затнулася викладачка,— можна влаштувати екскурсію до рудників.

Тут підвелася вчителька, котра мала коефіцієнтів більше, ніж років, і ходила на курси з метою підвищити свій культурний рівень.

— Є рудокопи у Віджевано. Я водила до одного з них свій клас. Якби ви тільки чули, що він вивергнув зі свого бридкого рота...

— Перед дітьми? — вигукнула обурена викладачка.

— Ні, позаду них! — реготнув Наніні.

Викладачка зціпила зуби і стала пояснювати далі:

— Рудокоп краще за учителя розповість школярам, що таке рудник, як він працює... Наприкінці уроку можна роздати дітям по шматочку залізної руди: мовляв, це залізо добувають у рудниках. А також інші мінерали, щоб вони навчилися відрізняти залізо від...

— Солі,— підказав Наніні.

— Сказано — позаштатник! — зневажливо кинула викладачка і вела далі: — Потім можна попросити учнів назвати слова з коренем «залізо»: залізний, залізниця, залізняк. Ось вам уже урок граматики. Потім пояснити, що найпоширеніше прізвище в Італії — Феррарі, від латинського «ферум». Ось вам і урок історії. Чому Феррарі — найпоширеніше прізвище в Італії? Бо воно збереглося від середніх віків, коли процвітали ремесла. Ось вам урок на тему «Середні віки».

— Залишається ще назвати оркестр Феррарі! — ввернув Наніні.— Ось вам і урок музики.— І Наніні засвистів позивні оркестру Феррарі.

— Яке нечуване хамство: свистіти в учбовому приміщенні монастирської школи!

— А ось і урок із географії заліза. В класі влаштовують ніби невеличкий кін, і учні грають сценку. Тексти таких сценок повинен підготувати вчитель.

На знак викладачки з'явилися дві дівчинки.

— Ось вам приклад активного засвоєння програми.

Перша дівчинка подала репліку:

— Як поживаєте, синьйоро Феррі?

Друга відповіла:

— Дуже добре, синьйоро Феррарі, а ви?

— Як бачите,— втрутилася викладачка,— принагідно дітям прищеплюються норми культурного співжиття.

— Щось давненько,— сказала перша дівчинка,— я не бачила вашого чоловіка.

— Мій чоловік у Бельгії, яка межує на півночі з... на заході з... на сході з... а точніше, в столиці цієї країни Брюсселі, що має три мільйони населення...

— У Бельгії?

— Він працює там шахтарем. Ось написав мені такого листа...

Тут дівчинка прочитала листа на п'ятнадцять сторінок із описом шахт і шахтних робіт, зі статистикою про видобуток вугілля, його експорт та споживання...

— Ніколи не чула, що є така держава Бельгія.

— Справді?

Дівчинка за руку підвела подругу до карти і показала Бельгію.

— Населення Бельгії становить дванадцять мільйонів, її державний лад — монархія, тобто керує країною король. Бельгія володіє в Африці Бельгійським Конго. Бельгійським воно називається саме тому, що належить Бельгії...

— Тут можна провести гарний урок на тему «Бельгійське Конго»,— сказала викладачка.

Після цього короткого спектаклю професор університету прочитав нам лекцію про Мандзоні. А саме, про перлини Мандзоні. У п'ятому розділі «Заручених» описано будинок дона Родріго. Коли фра Крістофоро йде на свою славетну розмову, Мандзоні вживає слово «палац». Палац дона Родріго. А коли фра Крістофоро виходить звідти, у шостому розділі, він обертається спиною вже не до палацу, ні! Тепер це «особняк».

Дві години пішло в професора на пояснення різниці між палацом і особняком.

— Подумайте лишень: у першому та в другому виданнях «Заручених» Мандзоні ще вживав «палац» там, де він потім написав «особняк»!

— Не інакше як господь його просвітив! — пробурмотіла вчителька, коефіцієнт 271.

Потім якийсь фахівець із педагогіки закликав нас боротися за культуру мови.

— Записуйтеся в товариство «За чистоту італійської мови»! Ми будемо безжально виполювати з нашої найгарнішої у світі мови бур'ян галлізмів, варваризмів та інших ізмів!

XV

Я щодня відвідую лекції. Сидіти між юних учителів, недавніх випускників інституту, мені ніяково. На щастя, зі мною колега Наніні, на кілька років старший, ніж я. Дивлячись на мене, так само втішається й він.

XVI

— У моєму віці я змушений знову складати іспити,— зітхає Наніні.— Я вже дід, а беру участь у конкурсі! Нам треба було витягти білет із темою уроку й потім провести його або ж підготувати лекцію-бесіду за одним з питань, які випадають у білеті.

Поміркувавши, я обрав лекцію-бесіду.

Я витяг білета з питанням: «Мистецтво гарної мови».

Мене зачинили в класній кімнаті разом з іншими вчителями. Я мав у своєму розпорядженні три години часу й книжкові шафи.

За ці три години, зазираючи до книжок, я підготував лекцію-бесіду, яку потім і виголосив перед комісією.

Лекція моя припала всім до вподоби, і голова комісії потис мені руку.

— Але школа — це не тільки читання й декламація,— сказала мені одна з членів комісії.— Як ви, наприклад, навчите дітей обчислювати об'єм кулі?

— А я продекламую їм такого вірша:

Як хочеш об'єм кулі взнати, зроби таку рахубу:
Помнож чотири третіх «пі» на радіус у кубі.

Результат іспиту: п'ятдесят із п'ятдесяти.

Біля виходу я зустрів Наніні. Губи його кривились у загадково-іронічній посмішці.

— Знову завалили,— сказав він.— Мій урок на тему «Клен платановий» здався їм непереконаливим.

Частина третя

I

Забаром починається новий навчальний рік. Для мене це вже двадцятий рік у школі, але мені здається, ніби це перший рік мого вчителювання.

Сьогодні вранці я пішов до школи: там розподіляли учнів по класах. Мені, в числі інших, дістався син промисловця.

— Хочеш поміняти його на трьох дітей ремісників? — запитав мене Аміконі.

— Що?

— Ти віддаєш мені сина промисловця, а я тобі трьох дітей ремісників.

— Не піде! — сказав я.

Потім мене перестрів колега Чіполлоне.

— Міняю твого сина промисловця на двох синів дрібних хазяйчиків і на сина однієї... славної жінки!

— Сина промисловця я залишу собі! — сказав я.

— Тут підбігла колега Рап'яні.

— У мене самі покидьки! — зарепетувала вона. — Де ж справедливість? У Момбеллі всі діти багатіїв, а в мене самі покидьки.

— У мене дітей багатіїв нема, — сказав я.

— Скільки у вас безбатченків з притулку?

— Два.

— А в мене тридцять два! — залементувала Рап'яні.

— Якось влаштується!

— А у вас п'ятнадцять дітей ремісників, один син промисловця, троє дітей крамарів! Так не гоже! Розміняймося порівну.

— Своїх учнів я нікому не віддам, — заявив я.

А тим часом мої колеги залюбки мінялися школярами: колега Філіппі віддав одного сина промисловця за чотирьох дітей ремісників. Колега Пальяні обміняв двох синів ремісників на двох синів матері-одиначки.

— У мене син ремісника. Віддам за двох синів робітників! — горлав Чіполлоне.

— Згоден, — сказав я.

— Але ж це робітники третьої категорії, а мені треба першої, — відповів він.

Ми заглянули в журнал. У мене знайшлися й два сини робітників першої категорії.

— Що з воза впало, те пропало! — вигукнув Чіполлоне.

Потім він довідався, що батько того сина з ремісників вибився в промисловці. Аміконі приніс до школи «Вісник Віджевано», де повідомлялося про це в рубриці «Нові фірми».

— Віддай мені його назад! — зажадав Чіполлоне.

Я відповів саркастичною посмішкою.

— Я тебе втішу, — сказав йому Аміконі. — Міняю трьох дітей отих жінок на трьох дітей робітників.

— У моєму віці — яка користь мені з дітей тих жінок?

— Але ж ти знаєш, що ті дами не зважають і на вік!

Чіполлоне знов накинувся на мене:

— Віддай мені сина ремісника-промисловця!

— Що з воза впало, те пропало! — заперечив я.

У мене було троє дітей, узятих на облік у товаристві допомоги незаможним школярам.

— Хто хоче цих трьох за одного недоумкуватого другорічника? — запитав я.

Колега Філіппі застеріг мене, щоб я не робив дурниць.

— Вони справді на обліку в товаристві, проте в їхніх батьків телевізори, так, телевізори! А в одного навіть садок!

У коридорі обмін тривав.

— У мене дочка однієї з отих жінок. Мамі двадцять років. Одначе в моєму віці краще мати дитину різника, — сказав Аміконі.

— У мене є син різника! — сказав Філіппі.

— Міняємось?

— Ех, пан або пропав!

Брагалья заявив:

— У мене син промисловця. Міняю на двох дітей робітників!

— Зі мною! Зі мною! Зі мною! — почувлися звідусіль крики.

Чіполлоне сказав:

— Брагалья, даю тобі двох дітей техніків першої категорії!

— Згоден!

Після обміну Брагалья оголосив зі сміхом:

— Цей промисловець страшений скнара!

— Віддай мені моїх дітей техніків! — залементував Чіполлоне.

В моєму журналі трапився один хлопчина з притулку.

— Міняймося! — запропонував Аміконі. — За сина ремісника!

— Ні,— сказав я.

— Та він же безбатченко!

— Не віддам! Думаєш, я не знаю, що він син одного великого промисловця?

Добрий клас підібрав я собі з дітей дрібних, середніх та великих буржуа. Мій журнал заповнився за схемою «професія батька».

Тут прийшов директор.

— Синьйоре вчителю, ваш клас передається моїй дружині. А ви відряджаєтесь у розпорядження дирекції.

— Гаразд, синьйоре директоре! — сказав я.

— Мене підвищено до звання інспектора!

— Категорія А, коефіцієнт три тисячі двісті п'ятдесят! — пробурмотів Аміконі.

Директор-інспектор подивився в мій журнал і похитав головою.

— Так досі й не навчилися каліграфічно писати!

II

У мене вже давно підозра, що я рогатий. Давно. Узяти хоч би рудого сина. Я його не забув. Він мені являється.

Ада зраджує мене. Я певен, що зраджує. Про це свідчить її праведний сон, її осяйне личко. Ну що ж, саме на таку дружину я й заслуговую, як заслуговую і на роги.

Правда, треба ще розібратися: слухна моя ревність, чи, може, це так проявляється моя досада на неї?

Моя дружина заробляє втричі більше за мене — тому вона така самовдоволена. Мене гнітить, що вона заробляє більше за мене, гнітить, що я вже не голова у своєму домі; а звідси вже й недалеко до думки про її зраду.

Вона зраджує мене, а я їй вірний — ось що лютить мене.

Не раз я поривався піти до майстерні, вистежити дружину, і рано чи пізно це треба буде зробити. Одначе дні минають, а я ні за холодну воду.

Думка: чому я боюся поводитись так, як поводяться одурені чоловіки? А як поводитьься одурений чоловік?

Рогатих я знаю, і всі вони поводяться так, як оце я: вдають, ніби нічого не помічають.

Тоді я намагаюсь думати про Єву. Уявити її ясне тіло, її струнку постать, її голос.

«Єво! — кличу її подумки. І думка: — Цікаво, де вона тепер?»

Потім я думаю про Ріно, про його гарну поведінку, про високі оцінки — в школі він перший учень. Він стане службовцем категорії А. Більше того — урядовцем категорії А.

— Ким ти хочеш бути, Ріно, як виростеш? — запитую я його.

— Не знаю.

Ясно, що Ріно не такий практичний, як його дядько Карло, і йому доведеться жити на заробітну платню.

«Але то буде платня урядовця категорії А!» — думаю я.

III

Я прийшов на Адину фабричку.

— Може, щось треба допомогти?

Вони похитали головами, брат і сестра. Я це передбачав. Мені просто заманулось перевірити, як я знесу пониження.

— Ти нам не потрібен,— відповів Карло.

Прийшли якісь люди, брат і сестра завели з ними розмову, очевидно, про виробничі справи.

— Який гарний браслет,— зауважив один із тих гостей-комерсантів.

— Це подарунок мого Антоніо! — відповіла Ада з усмішкою і поклатла руку мені на плече.

Нічого я їй ніколи не дарував. Цей браслет коштував десять моїх окладів. Але я посміхнувся, граючи накинута мені роль. І думка: чому ти не зречешся своєї дурної пихи, чому не закричиш, що ти нічого їй не дарував, що вже півроку як вона гребує тобою? Чому? Відповідай, недоумку!

— Ви мене вбили, синьйоре Момбеллі,— сказав комерсант.— А я от дружині ніколи нічого не дарував!

— Дуже погано,— сказала Ада, дивлячись на мене закоханими очима.

Я придивився до того комерсанта, і мене кинуло в дрож. Він був рудоволосий! І весь усипаний ластовинням. І дуже схожий на мого померлого сина.

Я завжди сердився на Аду за її стандартну усмішку. Тобто, вона всміхалась до всіх однаково. Як на мене, то усмішка жінки має бути різною, залежно від того, кому вона всміхається. Посилати мені таку саму усмішку, як, скажімо, аптекареві. Це чортзна-що.

Тепер же усмішка у неї була якась інакша, такої усмішки я ніколи в неї не бачив, ця усмішка молодила, прикрашала її.

Я зразу відчув: між ними щось є.

— Я теж, як і ви, синьйоре Момбеллі, зроблю подарунок своїй дружині,— чую я голос комерсанта.

IV

Пепер я вчитель у розпорядженні дирекції. До моїх обов'язків входить замінити відсутніх вчителів або ж — коли всі присутні — виконувати секретарську роботу.

Вранці перше моє завдання — допомогти колезі Дзардзаллі зайти до приміщення школи. Обидві ноги Дзардзаллі вражені гангреною. Він силкується провчителювати ще два роки, щоб мати право бодай на мінімальну пенсію. Взагалі-то він надомник, але два місяці на рік йому доводиться приходити до школи. Інакше цей рік не зараховується йому в пенсійний стаж.

До школи колега Дзардзаллі приїздить на таксі. З машини його витягаємо я й колега Піскуані. Розплачуючись із таксистом, він бурмоче:

— Шістсот сюди! Шістсот назад! От і мій денний заробіток!

Поки він дигає сходами й коридором, шокроку зупиняючись, ми підтримуємо його попідруки.

У класі всаджуємо його в крісло.

Якщо я не підміняю когось, я допомагаю йому перевіряти зошити або пояснювати урок, або підтримувати дисципліну.

— Тут злочинне кубло! — бурмоче Дзардзаллі.— Не школа, а Шанхай!

Сьогодні, коли я допомагав Дзардзаллі, до класу зайшов колега Аміконі.

— Ви не чули по радіо, чи десята комісія...

— По радіо нічого про це не казали,— відповів я.

— А ти його слухав?

— Ні!

Аміконі пішов розпитувати інших колег.

На останньому уроці Дзардзаллі стало погано.

— Ця хвороба мене поїдом їсть.

Спочатку він кріпився, а потім почав зойкати.

Прибіг інспектор-директор.

— Що таке, Дзардзаллі? Що таке? Цього разу ми не можемо дати вам відпустки. Сто двадцять днів ви не працювали через хворобу,

тридцять за сімейними обставинами. Ви повністю використали все, що було можна!

Дзардзаллі хапав ротом повітря, як риба на піску, глухо стогнувши.

— То що з вами, Дзардзаллі? Якщо ви не залишитеся, ми не зможемо атестувати вас. Згідно з положенням...

— Я залишаюся! — відповів Дзардзаллі.

На мить здалося, наче біль його відпустив, але за хвилину він застогнав ще дужче.

— Знаєте, що сказав імператор Марк Аврелій? — заявив директор-інспектор. — Якщо тобі болить, не думай про себе, і ти вгамуєш біль.

Дзардзаллі лежав, знесилений, у кріслі.

— Хочу додому! — плакав він.

— Дзардзаллі, вам надано стільки пільг! — сказав директор-інспектор. — Ради вас я всупереч правилам перевів п'ятий клас на перший поверх. Дозволив вам сидіти в кріслі — і це я, автор монографії про скасування кафедри в класі, оскільки вчитель повинен бути в безпосередньому контакті з дітьми. Ця монографія дала мені п'ятнадцять балів у конкурсі на посаду директора і три схвальні відгуки педагогів-науковців. Ми надали вам у поміч учителя... всупереч правилам... Дзардзаллі, ми розмовляємо з вами! — закричав він.

Дзардзаллі здавався мертвим у кріслі. Він розплющив очі.

— Ми розмовляємо з вами, Дзардзаллі. Ми дамо вам ще одного вчителя, чуєте? — сказав інспектор-директор.

Мені на поміч прийшов колега Наніні.

— Яке воно бридке, це життя! Я не можу дочекатися, коли матиму свій клас, а він не може дочекатися, коли з нього піде!

Нарешті продзвенів дзвоник з останнього уроку.

Коли Піскуані та Наніні натягували на Дзардзаллі пальто, до мене підійшов колега Пальяні.

— Дозволь мені підсадити Дзардзаллі в таксі!

— Підсаджую його завжди я.

— Увійди в моє становище. Незабаром вибори, і я у списку, а біля школи повно людей, розумієш? А тут ще й Піскуані допомагає йому...

Я дав Пальяні підсадити Дзардзаллі.

V

Увечері Ада прийшла додому з діамантом на пальці: мовляв, сама собі зробила подарунок.

— За кого ти мене вважаєш? — запитав я.

Вона знизала плечима.

— Діло хазяйське. Хочеш вір, хочеш ні...

І зайшлася нервовим сміхом.

— Якщо оце так ти мене шануєш, чому не підеш від мене? — гукнула вона.

Я промовчав.

— Я не йду, бо дім — мій. Меблі — теж мої. Тут усе моє! — заявила Ада.

Я пішов на майдан і заглянув до кафе. За столиком сидів колега Варальді й нашорощеними вухами ловив усі розмови.

VI

Піждень позаду. Всі дні тижня по закінченні уроків у школі я тільки й робив, що ходив. Тепер мені все ясно: я не ходив шукати Єву, як досі вважав. Єва — то тільки привід. Насправді я намагався застукати дружину з рудим комерсантом.

Нарешті я таки підстеріг, як моя дружина вийшла з фабрички разом із тим руданем. Я зачаївся за дверима і чув, як вони пройшли повз мене. Стояв туман.

— Не знаю, як і віддячити за твої подарунки,— почувся Адин голос.

— Це більша приемність для мене, аніж для тебе!

— Не перебільшуй! Я не варта браслетів і каблучок.

Потім їхні голоси, як і постаті, розтанули в тумані. Я так і похолов. Я двічі ляснув себе по обличчю, переконаючись, що я не сплю, і рушив за ними назирці, палаючи ненавистю до рудого. Не знаю, що мене дужче лютило: чи те, що він утішається з моєю дружиною, чи те, що він одурив мене балачками про подарунки.

Ось парочка сіла в машину. Номерний знак освітився, і я встиг побачити номер.

Куди ж це вони поїдуть?..

Я брів, як сновиди, ні про що не думаючи. Та й про що було думати, з чого дивуватися? Врешті я тільки переконався в слушності своїх підозр.

Дві години я проблукав. І весь час думка про Ріно. Бідолашний Ріно, ти вартий не такої матері!

Біля одного готелю стояла машина. Я закам'янів: та це ж та, в яку сіла Ада! Кілька разів я перечитав номери і звірив їх із записом у блокноті. Це справді та сама машина. Біля готелю...

Я почвалав до крамниці, де продавали зброю. Оглянув пістолети, виставлені на вітрині. Ось один напрочуд гарний з перламутровою рукояткою.

Я уявив собі, скільки він може коштувати. Але треба щось робити, треба довести собі: я живий, я чоловік, чиї права і честь зневажено.

Піду й куплю молоток. Я міркував спокійно, розважливо. «Спокій і витримка»,— казав я собі і водночас думав: молотком навряд чи уб'єш на смерть.

Я купив найбільший молоток, який був у крамниці. Вдарю його по голові разів із п'ять...

На столику в порт'є лежало Адине посвідчення особи: вона посміхалася до мене з фотографії.

— Сюди зайшли двоє коханців! — сказав я.

Порт'є перезирнувся з другим порт'є і промовив:

— Це пристойний готель, синьйоре!

Я тицьнув йому в руку папірця п'ять тисяч лір.

— Номер, поруч із тим, де зараз ця парочка!

Порт'є перезирнулися, і один сказав:

— Пообіцяєте мені, що нічого не трапиться?

— Слово честі! — відповів я.

І показав своє посвідчення особи. Порт'є порівняли його з Адиним і завагалися.

— Ви розумієте, як ми збентежені, синьйоре! — промовив другий порт'є.

Я тицьнув і йому п'ять тисяч лір. Він дав мені ключа й шепнув:

— Другий поверх, номер дванадцятий.

— Дякую!

— Тільки ради бога...

— Не хвилюйтеся.

Я зайшов у дванадцятий номер. Ну, а що далі?

Став біля дверей.

Раптом за стіною почулося важке дихання, стогін, що перейшов у хрипіння.

«Це вона»,— подумав я.

Я впав на ліжку і звів очі вгору, на світлий відбиток вікна, що малювався на стелі.

Знову... Знову це хрипіння... Вона справді, мабуть, закохана в того чоловіка, а він закоханий у неї.

Я відчув, як по моїх щоках котяться сльози. Одна скотилася до губи, вона була солона.

Я ненавидів не Аду, а того чоловіка.

Що думають зараз обидва портє? Дружина з коханцем замкнулася в одинадцятому номері, а її чоловік у дванадцятому спокійно лежить на ліжку, дивиться в стелю і стискає в руці молоток.

VII

Арешті! В сусідньому номері кроки. Я біля дверей, молоток у руці. Думка: вдарити щосили по голові Аду і рудого. В цю мить я почуваю себе, мов актор на репетиції. Може, через те, що портє знають, де я.

Ще п'ять хвилин.

Хрипіння вщухло. Думка: вони одягаються, він допомагає їй. У перші роки Ада теж просила про це мене.

Дивно: мене теж... мене теж...

Кроки.

— Помер дідусь! — промовив один голос.

— Царство йому небесне, — промовив другий.

З одинадцятого номера вийшли дві черниці з лікарем. У відчинені двері видно старого в ліжку.

— Упокоїв... — Жінка затнулася, побачивши в моїй руці молоток.

— Довга була агонія, — зауважив лікар.

Сходи. Погляд портє спідлоба.

Машини перед готелем уже немає.

Поквітаємося вдома — думка. І я ховаю молоток під піджаком.

Біля газетного кіоску роздивляюся фото якоїсь актриси. Пішов далі. І тут я побачив, що наша сусідка махає мені рукою.

— Мерщій! Погано вашій дружині! Де я тільки вас не шукала. Погано вашій дружині!

Я побіг додому. Дон Лікодорі з відповідним до ситуації виразом. Лікар хитає головою. Ріно, знесилений від сліз.

— Вона хоче поговорити з вами, — сказав дон Лікодорі.

Ада вмирала. Колір обличчя в неї був ясний, вираз майже веселий. Це розчулило мене.

— Антонію... я завжди зраджувала тебе... Антонію... завжди... з перших днів нашого подружнього життя... Антонію... рудоволоса дитина твоя... Присягаюсь тобі... твоя... Антонію... Це Ріно не твій син...

— Ріно?!

— Ріно... справді... не твій... не твій...

— Та ти що?

Вона похитала головою.

— Не твій...

Обличчя її зарилося в подушку.

— Адо! — гукнув я.

Вона розтулила очі.

— Ріно не твій.

Голова її поникла, важка й холодна. А на устах застигла саркастична посмішка.

VIII

Я все думаю про Єву. Або про всяку всячину. Так я борюся з сумнівом, який мені залишила Ада. Невже ж таки Ріно не мій син? Ні, це тільки помста з боку Ади. Як ото, коли самогубець умисне залишає листа, намагаючись звинуватити в своїй смерті когось іншого.

Життя тягнеться від двадцять шостого до двадцять шостого, коли для одержання платні я складаю черговий звіт. Графа: повсякденна

праця. Графа: понаднормова праця. Графа: надвишка за старанність.
Графа: надвишка за диплом.

Сьогодні в присутності інспектора-директора я проводив активний урок із природознавства. Інспектор-директор перевіряв мої педагогічні здібності. Чи не втратив я здатності до вчителювання.

Я розбив клас на три групи.

Перша група хором передавала цюкання сокири по стовбуру дерева.

— Цюк... Цюк... Цюк...

Друга група водночас із цюканням першої зображувала скрегіт пилки.

— Чиргик... Чиргик... Чиргик...

Третя група вклинювалася в цюкання та чиргикання перших двох криком:

— Обережно!

— Подивіться усі вгору на уявну крону дерева! — гукнув я.

Учні мовчки втупилися в стелю.

Третя група почала зображувати, як тріщить, ламаючись, стовбур і як шумить при падінні дерево.

— Трісь!.. Лусь!.. Лясь!..

— Шу... Шу... Шу... Гуп!..

— Звертайте увагу на збільшення і зменшення сили звуку, — зауважив я. — Тепер спробуйте передати, як шелестить під вітром велике дерево в горах.

Учні заходилися виконувати завдання: терли долоню об долоню, свистіли й сичали, щоб зобразити, як шелестить листя.

— Увага! А зараз раптово здійсмається буря! Налітає сильний вітер, гілля розгойдується!

Діти склали рупором долоні і завили:

— У-у-у!.. У-у-у!..

Друга половина заклацала язиками.

— Тепер грім, перекоти уже в горах, над головою, — сказав я.

Діти загуркотіли в складені долоні, зображуючи грім.

— Сильна злива січе по листю й гілках.

Діти заляскали в долоні й закричали:

— Льоп!.. Льоп!.. Льоп!..

— Буря вшухла, небо знову чисте, з'являється веселка.

Діти підняли руки вгору і з'єднали їх над головою: утворили арку райдуги. Почулися крики захвату:

— Ох!.. Ой!.. Ох!..

— У гущавині дерева обтріпуються пташенята.

Діти радісно зацвірінькали:

— Цвірінь!.. Цвірінь!.. Цвірінь!

ІХ

Колега Дрівауді добралася до останньої надвишки останнього коефіцієнту. Я відчуваю свою нижчість перед нею. Колега всього на два роки старша за мене, а я досі на першій надвишці першого коефіцієнту.

— Момбеллі, ви не можете жити одинаком, — сказала вона мені. — Жінка сама жити може, але чоловік... Бачите, Момбеллі, комірець вашої сорочки не зовсім свіжий, а якщо ми не дбатимемо про зовнішній вигляд храму науки, то чого ж тоді ми можемо вимагати від учнів?

«Зараз закричу», — подумав я. А вголос мовив:

— А й справді...

— Момбеллі, — вела далі Дрівауді. — Вам потрібна дружина.

— Справді...

— Є одна синьйорина, Момбеллі. Ця синьйорина ніби створена для вас. На п'ять років молодша, ніж ви. І завважте: в штаті! Коефіцієнт двісті двадцять другий, остання надвишка! Ви ж розумієте: на одну

платню прожити людині важко, а на дві платні двом людям живеться добре. Дві ваші платні — це ставка завпеда з шестирічним стажем на цій посаді!

— Справді?

— А потім, знали б ви, яка вона, ця вчителька! Людина незаплямленої моралі! Викладає закон божий, до церкви ходить щодня. А що вже лагідна, Момбеллі, така лагідна...

— О, навіть так?

— І з чудової сім'ї. Родина, правда, не дуже заможна, зате вона в них єдина дочка, Момбеллі. Прислухайтеся до поради людини, яка вже має найвищий коефіцієнт: одружуйтеся з дочкою-одиначкою! Одружуйтеся! Це буде приклад і для Ріно: колись і він одружиться з дочкою-одиначкою!

— Воно то, може...

— Подумайте, Момбеллі. Така славна дівчина. Свій будиночок і город при ньому... В хазяйстві чотири корови, з півсотні курей і щороку колють кабанчика!

Розпашіла колега ніяк не могла вгамуватися.

— Подумайте! Що ви матимете? Кожне по дві платні — це вже чотири платні. Про решту я не кажу. Ну що?

— Я пораджуся з Ріно! — відповів я машинально.

Колега нахмурилася.

— Не треба! Діти цього не розуміють. Ріно тут ні до чого. І зрештою: якщо така дівчина згодна вийти заміж за вдівця із сином, хіба цього не досить, щоб... А що вже лагідна, Момбеллі, така лагідна...

— Розумію.

Вона глипнула на мій пом'ятий костюм, на нечищені черевики.

— Хочете глянути на фотографію?

Дістала із сумки картку: повненьке обличчя, життєрадісна усмішка.

— Гарна наречена! Ох і гарна наречена!

Я підморгнув колезі Дрівауді.

— Гарзд, подумую... Донька-одиначка — це не абищо...

Х

Збори вчителів у питанні подовженого дня. Виступив директор-інспектор.

— Так звані групи подовженого дня, хоч краще було б їх називати групами організованого дозвілля, — починання дуже корисне. От тільки як його втілити в життя? Адже за уроки в групі організованого дозвілля платити повинні школярі, а одна зі статей шкільного статуту, а саме стаття вісімнадцята, забороняє вчителям брати гроші від учнів.

Тут підвівся колега Брагалья.

— У новому кодексі правил цієї заборони немає.

— Ми ще додержуємося старого кодексу!

Підвівся Аміконі.

— Ви не чули, ще не схвалено закону, підготовленого десятою комісією?... Ще ні?.. Ох-ох!

Знову підвівся колега Брагалья.

— Пропоную, щоб учні вносили гроші за уроки в групах подовженого дня...

— У групах організованого дозвілля, — поправив директор-інспектор.

— ...у групах організованого дозвілля в опікунський комітет, а вже звідти передавати їх учителям!

— Оце справді юридичне мислення! — похвалив Брагалья директор-інспектор.

Так почалися уроки в групах подовженого дня. Гроші з дітей за дорученням опікунського комітету збираю я. Потім я віддаю гроші в комітет, там їх кладуть у новий конверт і знову повертають мені.

Колега Наніні проводить уроки з групою, яку складають учні класу 'Аміконі.

— Я не хочу, щоб з моїми учнями працював хтось інший, — заявив Аміконі. — Я влаштую так, що вони не ходитимуть у цю групу!

— Але ж Наніні теж треба жити! — сказали йому колеги.

— Чому він повинен працювати саме з моїм класом? — зціпив зуби Аміконі. — Думаєте, я забув, що він бовкнув про нагороду від великого князя Антіохійського?

Я саме працював з однією групою подовженого дня, коли до мене прийшов колега Наніні, щоб я допоміг розв'язати задачу, яку задав додому своїм учням Аміконі.

Задача була складна, не доведи господи! О сьомій вечора ми все ще білися над нею.

— Він ще задав п'ятдесят прикладів, два твори та проаналізувати уривок тексту! — бурмотів Наніні.

Наступного дня Аміконі зчинив бучу. Сказав директорові-інспекторові, що Наніні розвалює його клас.

Аміконі й далі засипав учнів складними завданнями.

— Геть подовжений день! — лементував він.

Дітей після уроків з Наніні залишалося мало.

— Що ж то за вчитель! — казали батьки. — Не може розв'язати жодного прикладу.

Одного дня Наніні ніяк не міг розгризти задачу.

— Він робить це зумисне, щоб мене вигнали, — сичав Наніні. — Га-разд, діти! Напишемо диктант. Заголовок: «Заповіт одного педагога». «Я бажаю вчителю Аміконі здохнути, тільки-но він одержить пенсію категорії «А», — продиктував він по складах. Потім плюнув на підлогу, на стіни. — Ось так я люблю школу! — І пішов геть із перекошеним обличчям.

Через кілька годин його понівечене тіло знайшли на залізничній колії.

— Це нещасливий випадок! — заявив директор-інспектор.

І всі колеги казали одне одному:

— Це нещасливий випадок.

— Не кидайте тінь на такий поважний навчальний заклад! — благав директор журналіста.

А журналіст накатав про Наніні свою чергову новелку.

«Нещасливий випадок безжально урвав життя педагога Наніні. Педделю! Благаю тебе зробити те, чого ти зробити не можеш, але благаю тебе, зроби! Коли почнуться уроки, залиш шкільні двері відчинені. Повинен прийти вчитель Наніні. Це вперше, коли він запізнюється. Учитель Наніні так любив школу, так захоплювався колегами, так шанував синьйора директора, що він не може не прийти ще раз. Благаю тебе, педделю, залиш двері відчинені! Вчитель Наніні хоче повернутися до свого чудового царства: до школи!»

ХІ

Я познайомився з учителькою, з дочкою-одиначкою. Її звать Роза. Вона виявилася товстішою, ніж на фотографії. Опасисте тіло і величезні перса. Колега Дрівауді притулила мою руку до стегон Рози.

— Помацайте, які пружні й пишні!

Під якимсь приводом вона привела її до мене додому. Побачивши безлад, Роза все поприбирала. Дрівауді розповіла мені, що Роза має якісь заощадження. Заробила репетиторством. Ця дівчина дуже метка!

— Ти хотів би мати таку другу маму, як Роза? — спитала Дрівауді в Ріно.

Ріно похнюпився і сказав:

— Я більше не вчитимусь!

— Але ж, Рінуччо!

— Не вчитимусь. І не хочу, щоб ось ця жила тут!

Хлопець утік до себе.

Дрівауді підморгнула:

— Діти! Коли його поставити перед фактом, він передумає!

— Не можу ризикувати, — сказав я. — Я мрію побачити Ріно урядовцем категорії А.

Пішли вони розчаровані. На порозі Дрівауді кинула:

— Подумайте, Роза почекає!

Я не був у захваті від Рози, але в домі без жінки не обійтися. Я пішов до Ріно.

— Розумієш, сину, жінка нам потрібна. Хатня робота забирає багато часу, а тобі треба вчитися.

— Тату, ти сердишся? — Ріно притулився до мене. — Не хочу, не хочу, щоб вона жила в нашому домі!

Я пішов до школи. Колега Філіппі сперечався з колегою Піскуані про те, що таке виховання — наука чи мистецтво.

— Це наука! Така ж наука, як медицина, фізика, астрологія.

— Навпаки. Мистецтво. Як музика, живопис, скульптура.

Щоб розв'язати суперечку, вони пішли до інспектора-директора.

— Виховання — це синтез науки й мистецтва, — заявив інспектор-директор.

— Виходить, ми і вчені, і митці водночас? — запитав Чіполлоне.

— Авжеж, — відповів Піскуані.

Ми всі задоволено потирали руки. Але тут знов пішла суперечка: що раніше виникло — виховання чи проституція.

— Проституція народилася разом з чоловіком! — заявив Пальяні.

— Це не так. Разом з чоловіком народилося виховання. А проституція народилася разом з жінкою. А що чоловіка створено раніше, то виходить, і виховання виникло раніше, ніж проституція!

— Ти мене доконав, але не переконав! — пробурмотів Пальяні. — А знаєш, Піскуані, ти вже не керівник груп першого коридору. Ось так! Керівників груп скасовано! Тепер керівники груп називатимуться довіреними особами!

— Не може бути! — сказав Піскуані.

— Згідно з новими правилами, це так!

— Я — керівник груп!

— Ні, ти тільки довірена особа. Керівник — це вже начальство. А ти — довірена особа, тобто той, кому довіряють...

— Швець, знай своє шевство... — пирхнув Піскуані.

— Довірена особа! Ха-ха! Бути довіреною особою і мати порожні кишені! Хе-хе!

Продзеленчав дзвоник. Почалася педагогічна рада.

Педрода — це щотижневі збори вчителів, де вони діляться методично-педагогічно-філософським досвідом.

Підвівся один колега, з вигляду десь друга-третя надвишка коефіцієнту двісті двадцять дев'ятого.

— Я науково довів існування бога, — промовив він.

— Доводити вже доведене! — залементувала літня вчителька з найвищим коефіцієнтом.

— Треба довести тим, хто досі не вірує! Повірять! — сказав колега. — Ось як я це роблю. Беру атеїста, який не вірить у бога...

— Хотів би я бачити атеїста, який вірить у бога, — урвав його інспектор-директор.

— ...і кажу цьому самому атеїстові: віриш, що два і два чотири? Атеїст відповідає: авжеж, вірю. А я йому: якщо ти віриш у цифру два, чому ти відмовляєшся повірити в бога?

Він роззирнувся, чекаючи схвалення. Але колега Чіполлоне похитав головою і сказав:

— Я знаю кращу систему!

— Поясніть, — попросив інспектор-директор.

— Гарзд. Що таке крапля? Нічого, — сказав Чіполлоне. — А дві краплі? Теж нічого. А три краплі? Нічого. А чотири, п'ять, шість крапель?

— Теж нічого! — закричали колеги.

— Проте крапля до краплі, і ось уже річки, моря й океани, — докінчив Чіполлоне.

— Хвилиночку! — закричав Піскуані. — Це неправильно, що одна крапля — нічого! Та в одній краплі безліч бактерій, тому крапля — це все!

— Нічого!

— Ні, все!

— Одна крапля, — втрутився інспектор-директор, — це і не нічого і не все. Істина — посередині. Одна крапля...

— Це нічого! — заволав Чіполлоне.

— Це все! — заперечив Піскуані.

— Одна крапля — це і не нічого, і не все! А це... одна крапля! — сказав інспектор-директор.

Збори тривали. Виступив учитель школи робітничої молоді.

— Мої учні — це якийсь пострах божий, це кінець світу. Коли показують бокс або «Музику для всіх», їх не відірвеш від телевізора. А літературних передач або навчальних програм вони зовсім не дивляться. Проте минулої п'ятниці я зумів зацікавити їх виставою «Троянки» Евріпіда. Після перегляду в нас відбулося дуже цікаве обговорення...

Підвівся ще один учитель вечірньої школи для підлітків.

— Мої учні чекають не дочекаються, коли їм виповниться вісімнадцять і можна буде ходити до певних закладів...

Вчительки так і спаленіли.

— В школі вони б'ють байдики, на культуру їм начхати. Уявляєте собі: на уроках вони позіхають.

— Не може бути! — залементувала одна з коефіцієнтом 371.

— Це правда! — журно підтвердив колега-вечірник.

Потім виступив вчитель із села.

— Мої учні не знають «отче наш»!

— Христос зупинився у Віджевано! — промовив інспектор-директор.

— Якби ж то так! — кинула одна (найвищий коефіцієнт). — Тоді над вежею Браманте не майоріли б прапори варварів!

— Вона називає варварами найцивілізованіший у світі народ! — гукнув Піскуані. — Синьйоре інспекторе, колега образила мої громадянські почуття. Звертаюся до конституції!

— А він образив мої почуття католички апостольської римської церкви, — заявила найвищий коефіцієнт.

Виступили ще кілька позаштатних учителів, що розповіли про свої труднощі в народних школах.

Підвівся інспектор-директор.

— Ми розуміємо ваші почуття, любі першопроходці нашої школи! Одначе в розпач упадати не треба! Один з ваших учнів розчулив нас своєю прекрасною відповіддю. Ми запитали в нього: чому він ходить до школи? І знаєте, що він сказав у відповідь?

— Що? — запитав хор голосів.

— Він відповів так: я ходжу до школи, щоб навчити читати й писати своїх дітей!

XII

Молодий учитель народної школи зробив таку заяву:
— Синьйоре інспекторе! За іспити я одержую з кожного переведеного до наступного класу учня по три тисячі лір. Нині в моїй школі налічується двадцять учнів, але мені не дозволяють прийняти іспити в них усіх. Прошу профспілку втрутитися...

Підвівся Піскуані.

— Профспілка Сназе домоглася для вас, учителів народних шкіл, знижки на тридцять відсотків вартості проїзду залізницею на відстань у тисячу кілометрів.

— Профспілка Снузе, — заволав Пальяні, — домоглася знижки на сорок відсотків на відстань у дві тисячі кілометрів!

— Три тисячі лір за кожного переведеного учня — це перемога профспілки Снузе! — зарепетував Піскуані.— Раніше було дві тисячі!

Пальяні мовчав. Піскуані потирав руки.

— А зараз я внесу куди істотнішу пропозицію,— озвався нарешті Пальяні, дивлячись на колегу з конкурентної профспілки. — Синьйоре інспекторе! Від свого імені й від імені профспілки Сназе я звертаюся до ваших гуманних почуттів чоловіка, батька, більше того — вихователя! Ці хлопці з народних шкіл працюють як прокляті. Ви чули? Три тисячі за переведеного учня! І єдине, на що вони можуть сподіватися,— це кваліфікаційний бал, який дозволить їм працювати в муніципальній школі. Синьйоре інспекторе! Атестуйте їх усіх за найвищим розрядом!

Інспектор-директор ухопився за голову.

— Ми цілком розуміємо, з яких великодушних міркувань ви робите цю пропозицію. Одначе, колеги, якщо ми почнемо атестувати найвищим балом цих молодих учителів, то як заохочувати їх далі, коли вони стануть справжніми педагогами?

— Це образа ветеранам,— сказала одна з найвищим коефіцієнтом. — Хай керівник профспілки обирає: або він відмовиться від своєї пропозиції, або ми вийдемо з профспілки!

— Шановні вчителі! — втрутився інспектор-директор.— Я маю вас повідомити, що завтра нашу школу вшанує своїми відвідинами синьйор головний інспектор початкової та середньої освіти провінції!

Отож наступного дня знову відбулися врочисті збори — в актовому залі. Синьйора головного інспектора вітали оплесками.

Одна вчителька піднесла йому аж три монографії: «Як розвинути свій розум», «Як розвинути своє серце», «Як розвинути свою душу».

Колега Піскуані подарував дві монографії: «Дещо про космогонію» і «Гармонія в природі — джерело натхнення митця».

Колега Пальяні вручив інспекторові книжку «Шлюбне ложе, школа та вітар».

Колега Аміконі подарував трактат: «Месіанські пророцтва».

Директор прочитав лекцію на тему «Віра в людину». Почав він так:

— Не будемо впадати в розпач! Один із учнів народної школи розчулив нас своєю прекрасною відповіддю. Ми запитали його: чому він ходить до школи? Ви знаєте, що він сказав нам у відповідь? «Я ходжу до школи, щоб навчити читати й писати своїх дітей».

Потім підвівся Аміконі й запитав, чи знає щось головний інспектор про закон, який його цікавив.

— Вже багато років він на розгляді в десятій комісії міністерства! — сказав Аміконі.

Про закон головний інспектор нічого не знав.

Потім він відвідав уроки.

— Вже з того, як у класі розставлено парти, можна зрозуміти, запроваджує вчитель методику активного засвоєння уроків чи ні! — заявив головний інспектор.

І справді, парти у наших класах стояли по-всякому. Вчительські столи, а то й дошки, подекуди були посередині. Дехто з учителів ділив клас на центр і фракції, дехто на міністерства.

— Що являють собою ці міністерства? — запитав головний інспектор у колеги Філіппі.

— Учні самі обирають своїх міністрів. Міністр закордонних справ відносить до інших класів усякі папери. У віданні міністра внутрішніх справ — дисципліна й порядок у класі, а також поливання квітів. Міністр освіти стежить, щоб усі мали олівці, зошити й ручки. Міністр транспорту збирає зошити й письмові роботи і роздає їх учням після перевірки.

— І скільки часу перебуває міністр на своїй посаді? — запитав головний інспектор.

— Ми робимо перевибори за кожної урядової кризи в Римі,— від-

ювів Філіппі.— Ось так ми уявляємо собі духовне, громадянське і фізичне виховання.

Клас учительки коефіцієнту 325 був прикрашений афоризмами.

А що побачили в класі колеги, який у першій половині дня вчителював, а в другій торгував у крамниці? Там були терези, картопля, морква, десь зо три десятки печаток, поличка, де стояли книжки з педагогіки. Тут були трактати: «Гартування характеру», «Релігія — не залякування, а радість».

Один колега позначив проходи між партами назвами вулиць. Вулиця папи Пія XII. Вулиця Сан Джованні Боско. Вулиця Пія IX.

— Я міняю назви вулиць тричі на місяць,— пояснив учитель.— Це пов'язано з подачею нового матеріалу.

Та ось усі зайшли до класу колеги з найнижчим коефіцієнтом. Інспектор-директор та вчителі скривилися так, ніби в носа їм ударив сморід зі стічної канави. В цьому класі парти стояли в три ряди, одна за одною. Стіл учителя — попереду, дошка — праворуч.

— Цей колега не розуміється на методах активного засвоєння,— сумно пояснив інспектор-директор.— Але він ще молодий і, гадаю, з часом засвоїть передові методи.

Головний інспектор кивнув головою на знак згоди.

Коли він пішов, учителі побачили на столі в актовому залі купу монографій, які він забув узяти з собою.

XIII

Суботній вечір. Тиша безлюдної вулиці. Дощик. У блискучому асфальті віддзеркалюються неонові реклами. Безлюддя. Біля якоїсь хвіртки я бачу жіночу постать. Мовби чекає на когось.

Думка: відтоді, як я овдовів, я ще не був із жодною жінкою. Навіть у темряві бачу, що це вона, Єва.

— Чудова погода!— кажу я.

— Дві тисячі на бочку! — відповідає вона.

— Вас звати Єва?

— Ну то й що, як Єва?

— Ви жили в хижці на палях?

— Ну то й що, як жила? — Голос у неї неприємний, як і вона сама.— Чули: дві тисячі на бочку!

Вона веде мене у двір. Заходимо до кімнати, де якась стара ворожить на картах. Нарешті ми вдвох у тісній комірчині.

Вона бездумно, як це роблять повії, роздягається, потім гола лягає у ліжко.

Її тіло не випромінює ніякого світла, це тіло звичайної жінки. В її формах немає гармонії. Мені здається, що переді мною порнографічна листівка.

Невже я став жертвою оптичного обману?

— Ну ж бо, давай, ворушись!

Вона сердиться так само, як це роблять повії.

— А ти справді Єва?

— Та Єва, Єва!

Я повертаюся додому стомленою ходою. Весь час дорогою думка про Єву. І вона теж змінилася. Мене охоплює журба.

XIV

Сгукіт у двері.
Це педель. Прийшов довідатися, чи я не захворів.
Мене кличуть. Виходить, моя праця комусь потрібна.
Я пішов до школи з думкою: я йду туди, куди мене кличе обов'язок.
На порозі стояв інспектор-директор із годинником у руці.
— Що ви скажете на своє виправдання?

- Я погано себе почувую.
- Справжній учитель навіть з високою температурою ніколи не спізнюється. Виховання прикладом важить більше, ніж просто виховання. Чого ви навчите своїх учнів, якщо ви самі непунктуальні? Момбеллі, хочете загладити свою провину? Ви готові знести пониження?
- Залежно від того, яке саме.
- Момбеллі, ви знаєте, що у вас тепер іспитовий термін, що ви — позаштатний учитель? А за вами вже дві провини...
- Аж дві?
- Момбеллі, вас бачили, коли ви зайшли в дім до однієї жінки, м'яко кажучи, легких звичаїв, такої собі Єви. А шкільний статут вимагає від вихователя і в приватному житті бути взірцем поведінки.
- Я посміхнувся.
- Момбеллі! Одне з двох. Або пониження, або запис у вашу особову справу.
- Я обираю пониження.
- Ось вам п'ятдесят лір. Підіть купіть нам газету й одну марку!
- Але ж для цього є педелі.
- Момбеллі! Нагадуємо вам: ви позаштатний, крім того; ви не боретесь із засмічуванням нашої мови і нехтуєте каліграфію.
- Я пішов до бару й купив марку за двадцять лір.

XV

Купуючи марку, я почув останні вісті. Мені здалося, ніби радіо передало про схвалення закону в десятій комісії.

Оце Аміконі зрадіє!

В купленій газеті я знайшов на шостій сторінці це повідомлення. Як чекав Аміконі цього закону! Я купив аж три примірники газети: один для директора, один для себе і один для Аміконі.

Інспектор-директор усе ще стояв біля дверей.

— І все ж для таких доручень існують педелі!— сказав я, віддаючи йому куплене.

— Синьйоре вчителю Момбеллі. Це останній рік мого директорства. Я хотів перевірити, чи підкоряєтеся ви субординації. Знаєте, синьйоре вчителю, вірш Праті? Проїхав віз із сіном і залишив по собі приємні пахощі! Душе моя, будь запашна, як той віз із сіном. Так от... Ми спробуємо залишити по собі приємні пахощі й для вас, синьйоре вчителю. Ми дамо вам добру атестацію. Задоволені?

Я хотів сказати «дякую», але тільки гмукнув.

— Схвалено закон, яким так цікавився Аміконі,— сказав я.

— Та невже?— не повірив директор.

— Ось дивіться!— Я розгорнув газету на шостій сторінці.

— Ходімо потішимо його!

Аміконі ходив у класі накарачки.

— ...людина колись ходила так. Потім,— Аміконі підхопився на рівні,— вона випросталась, і першою її перемогою стало те, що вона побачила небо... А чи був у людини хвіст?

— Ні-і-і! — закричали діти.

— Яке завзята!— сказав інспектор-директор.— Він природжений учитель. Кажуть, щоб я дав відмінну характеристику отим хлопцям з народних шкіл. А як же я тоді відзначу Аміконі? — Інспектор-директор обернувся до старого й сказав: — Приємна для вас новина, вчителю Аміконі! Закон, що його розглядала десята комісія...

— Що?! — перепитав той, затамувавши подих.

— Ухвалено!— гарикнув інспектор-директор.

Аміконі зблід і захитався. Ступив крок, сперся на парту, закотив очі під лоба і впав на підлогу.*

Лікар констатував, що серце небіжчика не витримало бурхливого сплеску радощів.

— Помер у школі,— пробурмотів інспектор-директор— Для працівника освіти нема кращої смерті.

А я згадав про побажання Наніні.

XVI

— Синьйоре вчителю Момбеллі,— сказав інспектор — На похороні вчителя Аміконі ви представлятимете мене. Передасте вдові моє співчуття і ось цю картку. Скажете, що ви мій представник.

«Представник» — це слово звучало!

— То що ви скажете, синьйоре вчителю, вдові Аміконі?

— Скажу: я представляю директора школи, вчителя Перегі!

Він похитав головою.

— «Я представляю інспектора-директора професора Перегі». Повторіть.

— Я представляю інспектора-директора професора Перегі!

— Розумієте: ви не приватна особа, а офіційна. Ви представляєте шкільну адміністрацію.

Чутка, що я представник директора, блискавкою поширилася по школі.

— Але чому представник саме він?— лементував Чіполлоне.

— Вчитель найнижчого, двісті другого коефіцієнту!— бурмотів Брагалья.

Людей на похорон прийшло небагато. Я взяв із собою Ріно, щоб їх здавалося більше. Дорога від церкви до кладовища була довга. До могили за катафалком дійшли лише я, Ріно та вдова.

Я підійшов до жінки й передав їй картку директора-інспектора.

— І це після сорока семи років роботи в школі!— сказала вдова.— У нього ж були тисячі учнів. Він завжди казав: «З усіх моїх учнів виїшли хороші люди, чудові громадяни. Жоден не потрапив за ґрати, не вчинив нічого поганого. Навіть ті, кому я ставив незадовільно, згадують мене з любов'ю!» Так він завжди казав. І ще казав: «Якщо всі мої учні підуть провести мене в останню путь, на кладовищі збереться величезний натовп!»

Після того, як Аміконі закопали, Ріно попросив мене:

— Ходімо провідаймо маму!

— Іншим разом,— сказав я.

— Ходімо, тату!

Ми пішли. Аду було поховано на кладовищі для бідняків.

Ріно заплакав. А я дивився на Адину фотографію. Вираз у неї був іронічний, як у ті хвилини, коли вона була розлючена.

«На твою могилу Ріно не прийде плакати»,— нібито промовляв її погляд.

«Не смійся, Адо!»

Той самий вираз, як тоді, коли вона казала, що це я подарував їй золотого браслета.

«Я завжди зраджувала тебе...»

«Адо, не смійся!»

«Ріно не твій!»

Я пильно подивився на фото.

— Ріно, ти знаєш, хто була твоя мати?— спитав я і плюнув на могилу.

— Що ти зробив?— уражено мовив Ріно.

Плювок білів на брунатній глині. Я збагнув, що я на кладовищі. Що від мармуру, від хрестів ішов крижаний холод. «Це я плюнув».

— Що ти зробив!

Ріно закричав і побіг геть. А я залишився сам перед цією фотографією, перед плювком на землі.

Думка: я тут, я не сплю, я живий, я плюнув на могилу.

Я пішов, ступаючи по килиму з жовтого листя.

На завороті алеї переді мною виросла постать директора-інспектора. Пальто його було мокре — мабуть, він стояв тут давно.

— Ви виконали наше доручення? Що ви сказали вдові?

«Наше доручення»! Яка нікчемна пиха!

— Сказав, що мене послав замість себе синьйор Перегі...

— Синьйор?! Але ж я інспектор-директор-професор!

— Я сказав «синьйор Перегі». Про титули я забув.

— Оце так?— Перегі сперся на мур.— Синьйор... А я зробив вас своїм представником... Завтра ж ми відвідаємо ваші уроки... Ми все за протоколюємо... Сказати на мене синьйор... на мене!..

XVII

Пізня ніч. Ріно вдома нема.

— Я плюнув на могилу,— сказав я вголос.

А що мені було робити? Принести їй на могилу квіти? Я любив Ріно, як свого сина, а вийшло, що він не мій. Рудоволосого малого я ненавидів так, що аж зрадив його смерті, а виходить, то була моя дитина.

Я не розкаювався в тому, що плюнув.

Якщо Ріноччо вміє віддавати все бідним, то він уміє й прощати.

Вибило третю.

Тупотіння ніг на вулиці. Стук у двері.

Троє карабінерів.

— Ви батько Ріно Момбеллі?

— Я.

— Він на вокзалі.

— А що він накоїв?

— Там дізнається.

— Ви скажіть мені... Він... він син моєї дружини.

— Бачте, він побив і обікрав одного діда...

— Ріно?

— А потім його знайшли в компанії наркомана.

Ріно сидів із наркоманом біля офіцера. Він був босий. Офіцер звелів відвести затриманих до сусідньої кімнати. Ріно востаннє зиркнув на мене і плюнув на підлогу.

Коли ми залишилися вдвох, офіцер почагував мене сигаретою.

— Вище носа! У в'язницю він навряд чи попаде! Його відішлють у виправну колонію. Старигана вони добряче відлупцювали.

— Він завжди був хорошим хлопцем.

— Як же воно вийшло...

XVIII

Вранці стукіт у двері. Це вчителька Дрівауді з Розою.

— Ви самі жити не зможете,— сказала Дрівауді.— Не занепадайте духом! Одружитися з цією дівчиною — це все одно, що покласти тридцять мільйонів до банку.

Думка: син у мене за ґратами.

— До школи не ходіть!— порадила Дрівауді.

— А я піду!

У школі інспектор-директор потис мені руку.

— Вірте, як завжди вірили ми! Ваш син повернеться до життя, до суспільства, до любові!

У клас прийшов Чіполлоне.

— Я так тобі співчуваю! А це правда, що він убив трьох?

— Та ти що — яких трьох?

— Мені справді шкода. Ти ж так сподівався зробити з нього урядовця категорії А. Ото ніколи не загадуй наперед...

На урок прийшов інспектор-директор. Зазирнув у журнал і зітхнув:

— Знову! Знову! В людей ми віримо, але щоб так випробовувати наше терпіння! Ну що це за каліграфія!.. Подивимось, як ви працюєте

над збільшенням словникового запасу. Як ви дотримуетесь методу ес-ем-ве!

— Ес-ем-ве?— перепитав я.— Ага. Спостерігати. Міркувати. Висловлювати.

— Авжеж. Проведіть бесіду про горіх. Визначимо основні пункти: Де ти бачив горіх?

Скільки він метрів заввишки?

Яка в нього кора?

Який стовбур?

Куди спрямоване гілля?

Яке листя в горіха? Суцільне чи перисте?

Які в нього плоди?

Чим схожі горіх і каштан?

Чим вони відрізняються?

Які види горіха ти знаєш?

На яких ґрунтах ростуть горіхи?

Чим корисні його плоди?

Для чого вживають листя?

Ну, а тепер, синьйоре вчителю, починайте бесіду. Виправляйте діалектизми, хваліть гарні вислови. Про горіх можна розповісти безліч речей. Розумієте, синьйоре вчителю, наш обов'язок — з іскри розпалити полум'я!

Я почав так:

— Горіх, діти,— це дерево, на якому ростуть горіхи...

Потім заходився пояснювати, що ж це за дерево. Інспектор-директор раз у раз уривав мене:

— Драматичніше! Драматичніше!

Після уроку директор сказав мені:

— Ми атестуємо вас відмінною оцінкою, а отже, ви зможете перейти до другого ступеня двісті другого коефіцієнту. Хоч вашою каліграфією ми все-таки не задоволені.

XIX

Ріно у виправній колонії. Тепер з ним ніякого зв'язку. Ми вмерли один для одного.

Я спалив усе, що залишилося від минулого. Підручники Ріно, фотографії, плаття Ади. Я хотів довести собі, що я вже інша людина, я змінив свої звички, точніше, змінив розклад звичок.

Вранці я йду до школи. Там колега Чіполлоне розповідає мені, що він сьогодні їв і як освіжає цикорій. Колега Брагалья розп'яткує про юридичні хитромудрощі. Колега Пескетті повідомляє про феноменальні рекорди спортсменів. Інспектор-директор сварить мене за каліграфію. Після шести місяців занять буде три місяці канікул, потім знову шість місяців занять і три місяці канікул.

Тепер у мене коефіцієнт 202 другого ступеня. Через п'ять років я перейду до коефіцієнту 229, а ще через десять до наступного.

Цікаво, на якому коефіцієнті я сконаю?

Вчителька Дрівауді підморгує мені:

— Чоловік сам жити не може!

Вчителька Роза паленіє й опускає очі долу.

— Порахуйте! — каже Дрівауді. — Дві платні, у кожного п'ять приватних уроків щовечора, по п'ять тисяч за урок. Отже, п'ятдесят тисяч. Це ж іще одна платня. В обох пільги на проїзд залізницею. А в неї ще сотня курей і кабанчик, якого колють щороку! А потім вона така лагідна, така лагідна...

Учора ввечері Дрівауді прийшла до мене додому.

— Як ви можете жити на платню двісті другого коефіцієнту? — Вона подивилася на три яєчка, що лежали на буфеті. — Скільки вони коштують?.. Шістдесят п'ять?.. Можна було заощадити шістдесят п'ять лір!

Я — на майдані. Десята вечора. Сиджу в кафе. Журналіст хоче почитати мені новелку, написану про Ріно.

— Імен я не називаю!

— Однаково ж усі знають! — байдуже знизую я плечима.

Журналіст читає чернетку:

— «Жорстокий сину, благай милосердя! Благай милосердя в бога! Цей старий чоловік, якого ти вдарив, завжди ввижатиметься тобі, стоятиме перед тобою німим докором. Твій братик тепер між ангелів, а ти ніколи ангелів не побачиш. Жорстокий сину! Твій батько плаче! Благай милосердя! Може, бог і простить тебе. І ти теж коли-небудь побачиш ангелів!»

— Дякую, потішив,— кажу я йому.

— Справді?

Журналіст перейшов до столика, за яким сидів футбольний тренер. Вони засперечалися про гру з командою «Леффе» на виїзді.

— Ви продули тому, що знову не послухалися мене! — кричав журналіст. — На виїзді треба було поставити центрфорварда на місце крайнього, а крайніх перевести в півзахист.

Тренер кивав головою.

Я пройшовся галереєю і побачив багатого промисловця з робітником-лакузою. О пів на дванадцяту вони теж підуть додому.

Під'їхала несерійка з підприємцем і дружиною, обвішаною золотом.

У барі за стойкою сидів огрядний дебелий чолов'яга. Об одинадцятій він замовить торта.

Онде Брамантська вежа. Стоїть уже п'ятсот років і, мабуть, простоїть іще з п'ятсот.

Біля школи на зупинці стояли машини: молодики домовлялися із жрицями кохання. В одній з них я впізнав Єву. Біля Палацу виставок я зустрів колегу Пальяні.

— Ти чув, що надвишку на сім'ю збільшено на п'ятсот лір? — запитав він. — І надвишка за культуру — це нова стаття — теж додаватиметься до платні. Нині цим займається десята комісія... Я тебе не умовляю голосувати за мене,— провадив Пальяні,— але не забувай: моя партія...

— Відчепись!

— І ти теж із тих, хто кричить, що ми нічого не робимо! То знай: нещодавно скасовано податки на більярд, фортепіано і візки! А в Росії ці податки беруть і досі!

Тут він тицьнув мені передвиборні листівки. На них був зображений Пальяні в трьох іпостасях. На одній — у формі парашутиста. «Боець» — стояв підпис під тим знімком. На другій — на прогулянці з родиною. «Батько сім'ї». На третьому він показував щось учням на географічній карті. «Педагог». А на звороті листівок — його славна біографія: переможець двох учительських конкурсів; секретар і засновник молодіжної спортивної ліги Віджевано; разом з міністром відкривав виставку взуття.

— Голосуватимеш за мене? — запитав він.

— Побачу.

— Може, тобі потрібна моя допомога? То ти не церемонься! Помоему, твій клас холодний, бо вікна виходять на північний захід. Хочеш поміняємося — бери мій! У мене вікна на південний схід. А яка світла кімната! До того ж тепла. З гарною кафедрою...

На майдані я зустрів Піскуані.

— Знаєш, сьогодні я розмовляв із завідувачем відділом шкіл та з головним інспектором, так як оце розмовляю з тобою. Ну то що, голосуватимеш за мене на виборах? Якщо мене оберуть до муніципалітету, будь певен: позаштатники не працюватимуть у групах подовженого

дня! І платню я підніму на двадцять тисяч лір! Я тобі вже казав, що розмовляв сьогодні про це із завідувачем відділом шкіл і з головним інспектором? Двадцять тисяч лір! Ну як? Це ж десять надвишок коефіцієнту двісті два!

Я сів за столик у своєму кафе.

Гладун наминав торта. Я подивився на годинник: одинадцята.

Журналіст кричав, який має бути ідеальний склад команди для того, щоб розгромити «Леффе». Тренер кивав головою.

— Команда Віджевано не гірша від мадрідського «Реалу»! Панчіролі має грати у півзахисті!

— Ні! — вигукнув тренер. — Панчіролі гратиме правим захисником.

— У Панчіролі козир — стартова швидкість. А в захисті він нуль, цілковитий нуль.

— Я продаю Панчіролі! — заявив тренер.

— Як?! Що я чую? Продаєш Панчіролі?

— Атож, продаю. Я його купив, я його й продаю!

— Хвилинку. Вся команда працює на Панчіролі. Продати Панчіролі — це розпрощатися з найкращим гравцем!

— Глянь, яка краля! — зауважив тренер.

— Не викручуйся! Скажи, що ти надумав утнути з Панчіролі?

— Заспокойся. Я його залишаю.

— Знай: якщо я пронохаю, що ти ведеш якісь переговори про Панчіролі, чекай статті!

Приїхав на несерійці підприємець із дружиною, обвішаною коштовностями.

— Ця машина не дає сто в середньому, — сказав тренер.

— Рівно сто. Це ж «альфетта».

— Від Віджевано до Барі сто не дасть.

— Ясно: дорога нерівна.

Я рушив до музичного автомата й поставив «Літаю!». Над майданом загримів голос Модуньйо.

— Ну як тобі моя новелка? — запитав журналіст.

— Гарна, — відповів я.

— Гарна чи погана, а я її надрукую.

Дзвони вибивають пів на дванадцяту.

Журналіст і тренер пішли. Промисловець прощається з робітником-лакузою. Робітник від'їжджає велосипедом в один бік, промисловець — машиною в інший.

Майдан безлюдніє. У вікнах собору віддзеркалюється місяць. Офіціанти позіхають, стоячи в дверях бару. Голос Модуньйо замовкає.

Думка: сьогодні понеділок. Цікаво, де я був у понеділок цього ж місяця десять років тому? Я був тут, бачив цих самих людей і те саме, що й сьогодні.

А що буде через десять років? Через десять років я матиму четверту надвишку коефіцієнта 229.

Я рушаю додому. Думка: я йду, я тут, я ще живий, я не сплю, я дихаю і бачу. Я — це коефіцієнт двісті другий.

Завтра прийде Дрівауді по остаточну відповідь для Розі. Дві платні двісті другого коефіцієнта дорівнюють платні службовця категорії А. На одну платню одній людині прожити нелегко, а на дві платні двоє людей живуть і розкошуючи. Чудова дівчина! Лагідна! Добра! Єдина дочка, щороку колють кабанчика! Побожна, бездоганна з погляду моралі! Двісті другий коефіцієнт! Те саме, що тридцять мільйонів у банку.

Думка перед сном: напевне, одружуся!

З італійської переклада
Олена ПОМАНСЬКА